

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

ЗИНАТУЛЛАЕВ ЗИЁДИЛЛА ИЗЗАТИЛЛА ЎҒЛИ

**VIII-XII АСРЛАРДА ИСЛОМНИНГ МАРКАЗИЙ ОСИЁГА ЁЙИЛИШИ
ВА БОШҚАРУВ ТИЗИМИНИНГ ЎЗГАРИШИ**

24.00.01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги

**ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD) ДИССЕРТАЦИЯСИ
АВТОРЕФЕРАТИ**

ТОШКЕНТ – 2022

**Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати
мундарижаси**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD) по историческим
наукам**

Content of dissertation abstract of the Doctor of Philosophy (PhD) on Historical sciences

Зинатуллаев Зиёдилла Иzzатилла ўғли

VIII-XII асрларда исломнинг Марказий Осиёга ёйилиши ва бошқарув
тизимининг ўзгариши 3

Zinatullayev Ziyodilla Izzatilla o'g'li

The spread of Islam in Central Asia and changes in government in the VIII-
XII centuries 21

Зинатуллаев Зиёдилла Иzzатилла ўғли

Распространение ислама и изменения в системе управления в
Центральной Азии в VIII-XII вв. 37

Эълон қилинган ишлар рўйхати

List of published works
Список опубликованных работ. 41

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

ЗИНАТУЛЛАЕВ ЗИЁДИЛЛА ИЗЗАТИЛЛА ЎҒЛИ

**VIII-XII АСРЛАРДА ИСЛОМНИНГ МАРКАЗИЙ ОСИЁГА ЁЙИЛИШИ
ВА БОШҚАРУВ ТИЗИМИНИНГ ЎЗГАРИШИ**

24.00.01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги

**ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD) ДИССЕРТАЦИЯСИ
АВТОРЕФЕРАТИ**

ТОШКЕНТ – 2022

Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2019.1.PhD/Таг443 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгаш веб-саҳифасида (www.iiiau.uz) ва “ZiyoNET” ахборот-таълим порталида (www.ziyounet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Мунавваров Зоҳидулло Иномходжаевич
сиёсий фанлар доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Абдуҳалимов Баҳром Абдурахимович
тарих фанлари доктори, профессор

Умаров Шуқурилло Хурсандмуродович
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Етакчи ташкилот:

Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон миллий университети

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.35/30.12.2019.Isl/Taг./F.57.01 рақамли Илмий кенгашининг 2022 йил «___» сентябрь соат ___ даги онлайн/оффлайн мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй, Тел.: (99871) 244 94 70), Факс: (99871) 244 00 65, e-mail: info@iiiau.uz. Ўзбекистон халқаро ислом академияси).

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. (104-рақам билан рўйхатга олинган.) (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11- уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiiau.uz)

Диссертация автореферати 2022 йил «___» августда тарқатилди.

(2022 йил «___» августдаги 8 рақамли реестр баённомаси.)

Д.Р.Махсудов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш раиси, тарих фанлари бўйича фан доктори (DSc), доцент

С.А.Рустамий

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш илмий котиби, филология фанлари доктори (DSc), доцент

З.М.Исломов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси, филология фанлари доктори, профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон илмий жамоатчилиги тарафидан Ғарбий Европадаги Ренессансга туртки берган IX-XII асрлардаги Мусулмон Ренессансининг юзага чиқиши сабаблари ва уларга қизиқиш тобора ортиб бормоқда. Ушбу жараёнда исломнинг Марказий Осиёга ёйилиши ва маҳаллий бошқарув тизимининг (نظام الحكم المحلي) ўзгариши оқибатида жамиятда илм-фан ва маданият тамомила янги босқичга кўтарилгани ва дунё тамаддунига ўзининг бекиёс ҳиссасини қўшгани тарихий ҳақиқатдир. Бинобарин, ўрта асрлардаги Мусулмон Ренессансининг рўёбга чиқишида асосий омиллардан бири бўлган мусулмон бошқарувининг (الإدارة الإسلامية) нечоғлик муҳим роль ўйнаганини бирламчи манба ва илмий адабиёт асосида очиқ бериш долзарб аҳамиятга эга.

Дунёдаги қатор илмий марказларда Марказий Осиё минтақасининг ўрта асрлардаги ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий тарихига оид муҳим тадқиқотлар амалга оширилмоқда. Мазкур даврга бағишланган илмий изланишларда ислом динининг Ўрта Шарқ (الشرق الاوسط), Хуросон (خراسان) ва Мовароуннаҳр (ما وراء النهر) ҳудудларига ёйилиши, унга асосланган маъмурий-бошқарув тизимининг шаклланиш жараёнлари, минтақада юзага келган Биринчи Ренессанснинг мусулмон дунёси илм-фани ривожига таъсирини ўрганишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Уларда ўн тўрт асрдан бери дунёнинг қатор давлатларида ўзининг тарихий илдизларини сақлаб қолган мусулмон бошқарув (الإدارة الإسلامية) тизимининг тарихий аҳамиятини тадқиқ этишга бўлган интилиш тобора яққолроқ намоён бўлиб бормоқда.

Янгиланаётган Ўзбекистонда сўнгги йилларда ўзбек халқининг бой тарихи ва маданиятини бирламчи манбалар асосида тадқиқ этиш бўйича улкан ишлар амалга оширилмоқда. Мустақиллик йилларида ўрта аср муаррихларидан Аҳмад ибн Яҳё Балазурийнинг “Футуҳ ал-булдон” (فتوح البلدان), Абу Бакр Наршахийнинг “Тарихи Бухоро” (تاريخ بخارى), Ибн Ҳавқалнинг “Мовароуннаҳр” (ما وراء النهر), Низомулмулкнинг “Сиёсатнома” (سياست نامه) каби асарлари ўзбек тилига ўгирилиб, нашр этилганини алоҳида таъкидлаш лозим. VIII-XII асрларда ислом аҳкомларини ўзига сингдириб борган Марказий Осиёда шаклланган бошқарув тизими миллий давлатчиликнинг муҳим сегментларидан бирига айлангани, бунинг натижасида вужудга келган янгича миллий бошқарув тизими тамойиллари XX асргача ўз кучини сақлаб қолганини илмий ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 апрелдаги ПФ-5416-сон “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони, 2021 йил 16 июлдаги ПҚ-5186-сон “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистонда ислом цивилизацияси маркази фаолиятини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 2 августдаги 572-сон “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистонда ислом

цивилизацияси маркази фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги қарорида белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертациядаги илмий янгиликлар муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” номли устувор йўналишига мувофиқ амалга оширилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Муаммони илмий тадқиқ этилиш даражасини аниқлашда мавзуга оид манбалар ва илмий тадқиқотларни тўрт гуруҳга ажратиб таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ деб топилди.

Биринчи гуруҳни ўрта асрлар манбалари ва уларнинг таржималари ташкил этади. Бу гуруҳга тадқиқотнинг бирламчи манбалари сифатида хизмат қилган Абдумалик ибн Ҳишом (691-743), Аҳмад ибн Яхё Балозурий (ваф. 892 й.), Муҳаммад ибн Жарир Табарий (839-923), Абу Бакр Наршахий (899-960), Абу Райҳон Беруний (973-1048), Абу Саъид Гардизий (ваф. 1061 й.), Низомулмулк (1018-1092), Ибн Асир (1160-1233) каби ўрта асрлар тарихнависларининг асарлари киради¹. Зикр этилган манбаларда келтирилган маълумотлар ўрганилаётган даврга яқинлиги ва кейинги даврлар олимлари талқинларидан холилиги билан алоҳида аҳамият касб этади.

Иккинчи гуруҳни совет даври илмий тадқиқотлари ташкил этади. Бу даврда совет шарқшунослиги дунёдаги етакчи илмий мактаблардан бири бўлган. Мазкур мактаб вакиллари томонидан амалга оширилган тадқиқотларда ҳам ўрта асрлар тарихига оид муҳим маълумотлар ўз аксини топган ва уларга нисбатан ишончни кучайтирган. Бунинг асосий сабаби совет даври шарқшунослари тадқиқотлари асосан, бирламчи манбаларга таянганидир. Айни пайтда, улар динга қарши мафкуравий муҳитнинг асоратларини ҳам ўзида акс эттирган бўлиб, ушбу тоифага мансуб адабиёт билан ишлаганда, унинг мазкур хусусиятини назарда тутиш лозим. Бундай тадқиқотларнинг қамрови анчагина

¹ Абдумалик ибн Ҳишом ал-Маъофирий. Ас-сийра ан-набавийя/Таржимонлар гуруҳи. Масъул муҳаррир ва сўз боши муаллифи Неъматуллоҳ Иброҳимов. Биринчи жилд. 1-2 китоблар. – Тошкент: Шарқ, 2011; Абул Аббос Аҳмад ибн Яхё ал-Балозурий. Футуҳ ал-булдон. Хуросоннинг фатҳ этилиши / Сўз боши, араб тилидан таржима, шарҳлар, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. – Тошкент: ТошДШИ, 2017; Ат-Табари. История ат-Табари./Избранные отрывки / Пер. с араб. В.И.Беляева. Дополнения к переводу О.Г.Большакова и А.Б.Халидова. – Ташкент: Фан, 1987; Абу Бакр Муҳаммад ибн Жафар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. – Тошкент: Камалак, 1991; Абу Райҳон Беруний. Ал-осор ал-бокия ан ал-қурун ал-холия. (Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар). /Таржимон А.Расулов. Масъул муҳаррирлар: И.Абдуллаев ва О.Файзуллаев. – Тошкент: Фан, 1968; Абу Са’ид ‘Абд ал-Хайй б. Зоҳак Гардизи. Украшение известий//Бартольд В.В. Отчёт о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1897; Низомулмулк. Сиёсатнома (Сияр ул-мулк)/Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари Шодмон Воҳид, Афтондил Эркинов. Масъул муҳаррир Шариф Холмурод. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2008; Ибн ал-Асир. Ал-камил фит-тарих. Перевод с арабского языка, примечания и комментарии Ц.П.Булгаков. Дополнения к переводу, примечаниям и комментариям, введение и указатели Ш.С.Камалидина. – Ташкент: Узбекистан, 2006.

кенг бўлиб, уларнинг орасида Л.Н.Гумилев, Б.А.Литвинский, В.В.Бартольд, О.Г.Большаков, Л.С.Васильевларнинг ишлари алоҳида қимматлидир².

Учинчи гуруҳга Ўзбекистон мустақиллиги йилларида амалга оширилган ва Марказий Осиё тарихи, этнографияси, давлатчилиги, суд-ҳуқуқ тизими, диний жараёнлар ва бошқа жиҳатларга бағишланган тадқиқотлар киритилган. Араб тарихчиларининг асарларидаги Марказий Осиёнинг фатҳ этилиши ва сиёсий бошқарув тизими ҳақидаги маълумотлардан ташқари, ушбу ўлка халқларининг араблар келгунга қадар даврдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, эътиқодий қарашлари, ташқи алоқалари ҳақидаги қимматли маълумотлар мазкур тоифага мансуб тадқиқотларда ўз аксини топганидир. Бу диссертация олдига қўйилган вазифаларни тўлиқроқ амалга оширишга ёрдам беради. Бундай тадқиқотлар қаторига К.Шониёзов, Ш.Камолиддинов, С.Қосимов, Ҳ.Дадабоевнинг ишларини киритиш мумкин. Шунингдек, Марказий Осиёнинг VII-VIII асрлардаги ижтимоий-сиёсий тарихи ҳақида Ш.Шаякубов, Ғ.Бобоёров, А.Атаходжаев диссертацияларида муҳим маълумотлар мавжуд. Марказий Осиё халқларининг исломгача даврдаги диний эътиқодлари ҳақида А.Аширов ва Р.Уразованинг тадқиқотлари эътиборга молик. Илк ислом ва хулафои рошидун даври ҳамда кейинги сулолалар тарихига оид Қ.Зоҳидов, З.Шокирова ва Н.Ибрагимованинг тадқиқотларини ҳам эслатиб ўтиш жоиз. Ўрта аср муаллифларидан Абулҳасан Мовардийнинг “ал-Аҳком ас-султонийя ва-л-валоёт ад-динийя” (“Султонлик ҳукмлари ва диний бошқарув қоидалари”) номли асарни илмий жиҳатдан тадқиқ этган ва тарих фанлари бўйича фалсафа фанлари достори илмий даражасини олган З.Жўраевнинг ишларини алоҳида такидлаш ўринли. Асарда X–XI асрлардаги мусулмон бошқарув тизими, ундаги мансаблар иерархияси, ер-сув масалаларини тартибга солиш, турли даражадаги мансабдорларнинг сиёсий-ҳуқуқий ҳолатига оид қимматли маълумотлар ўз аксини топган. Шу билан бир қаторда илмий анжуманларда ҳам сиёсий бошқарув тизими, дин ва давлат муносабатларига доир кўплаб мақолалар чоп этилган³.

² Гумилев Л. Древние тюрки. История образования и расцвета Великого тюркского каганата (VI-VIII в.в. н.э.). – Москва: Кристалл, 2003; Litvinskiy D.A. History of civilizations of Central Asia. Volume III The crossroadsof civilizations: A.D. 250 to 750 Editor: D.A.Litvinskiy Co-editors: Zhang Guangda and R.Shabani Samghabadi. Multiple History Series UNESCO Publishing, 1996.; Бартольд В.В. Халиф и султан. – Соч., – Москва: 1966. Т. VI; Бартольд В.В. Сочинения. I том. (Туркестан в эпоху монгольского нашествия) – Москва: 1963; Большаков О.Г. История Халифата. Т.II. Эпоха великих завоеваний. 633 - 656. – Москва: 1993. Второе издание. – Москва: 2000; Васильев Л.С. История Востока. I том. – Москва: 1998.

³ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001; Ш.Камолиддин. Саманиды: Из Истории государственности Узбекистана в IX – X вв. – Тошкент: 2019; Содиков Қ. Илк ўрта асрларда Марказий Осиёда кечган этно-лингвистик жараёнлар. – Тошкент: Академнашр, 2018; Дадабоев Ҳ. Тарихий харбий терминлар лугати. – Тошкент: Университет, 2008; Шаякубов Ш. VI-VIII асрлар Марказий Осиё сиёсий тарихида Суғд (Суғд ёзма ёдгорликлари асосида): тар.фан.номз....дис. автореф. – Тошкент: ТДПУ, 2008; Бобоёров Ғ. Ғарбий Турк хоқонлигининг давлат тузуми: тар.фан.док....дис. автореф. – Тошкент: ЎЗР ФА ШИ, 2012; Атаходжаев А. Илк ўрта асрлардаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва этномаданий жараёнларда Турк-Суғд муносабатлари: тар.фан.док....дис. автореф. – Тошкент: ЎЗР ФА ТИ, 2011; Аширов А. Ўзбек халқи анъанавий турмуш тарзида қадимий диний эътиқодлар (Фарғона водийси материаллари асосида): тар.фан.док....дис. автореф. – Тошкент: ЎЗР ФА ТИ, 2008; Уразова Р. Зардуштийликда маъбудаларнинг функциялари ва ижтимоий-тарихий моҳияти: Фал.фан.док.(Phd)....дис. автореф.. – Тошкент: ТИУ, 2017; Зоҳидов Қ. Илк ислом давлатчилиги ва унинг шаклланиш жараёнлари. (632-661). тар.фан.номз....дис. автореф. – Тошкент: ТДШИ, 2004; Шокирова З. Илк исломда сулҳпарварлик тамоилларининг тарихий-қиёсий таҳлили: тар.фан.номз....дис. автореф. – Тошкент: ТИУ, 2012; Ибрагимова

Тўртинчи гуруҳни замонавий хорижий тадқиқотлар ташкил этади. Мазкур давр бўйича илмий изланишлар олиб борган У.Л.Тредвел, Ю.Брегель, Ҳ.Вамбери, К.Э.Босворт, Иброҳим Кефес ўғли каби олимларнинг тадқиқотларида Сомонийлар даври, Марказий Осиёдаги ўрта аср давлатлари сиёсий хариталари, мусулмон бошқаруви ва номусулмон дунё бошқарув тизимининг қиёсий солиштирмалари, ўлка ҳақидаги бошқа нодир маълумотлар, жумладан, мусулмон сулолалари генеологиясига оид фикр-мулоҳазалар келтирилган⁴.

Юқорида келтириб ўтилган манбалар ва тадқиқотларга таянган ҳолда диссертацияда Марказий Осиё ҳудудига исломнинг кириб келиши натижасида маҳаллий бошқарув тизимининг тубдан ўзгаргани ва Мовароуннаҳрдаги кейинги сулолалар бошқарув тизимида ислом аҳкомлари асос бўлиб хизмат қилгани ёритиб берилган.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасаси илмий-тадқиқот ишлари билан боғлиқлиги. Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясидаги 2020-2022 йилларга мўлжалланган 24/8-2020 сонли “Исломнинг Марказий Осиёга ёйилиши: Мовароуннаҳрда диний-маънавий ва илмий-маданий марказларнинг шаклланиши ва ривожланиши” мавзусидаги илмий лойиҳа доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади ислом динининг Марказий Осиёга кириб келиши натижасида минтақада янгича бошқарув тизимининг шаклланиш жараёнлари эволюциясининг ўзига хос жиҳатларини очиқ беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

ўрта асрлар Марказий Осиё тарихига оид манбаларнинг бошқарув тизими кесимидаги манбашунослик ва тарихшунослик таҳлилини амалга ошириш;

Марказий Осиё бошқарув тизими эволюциясига оид илмий-назарий ёндашувларнинг танқидий-қиёсий умумлаштирмаларини шакллантириш;

минтақадаги исломдан олдинги диний вазиятнинг бошқарувга таъсирини кўрсатиб бериш;

араб халифалигида девон тизимининг вужудга келиши ва ривожланиши хусусиятларини асослаш;

исломнинг Марказий Осиёга ёйилиш жараёнлари тарихий жиҳатдан таҳлил этиш ҳамда маҳаллий бошқарув трансформациясига таъсирини асослаб бериш;

Сомонийлар давлатининг Мовароуннаҳрдаги мусулмон бошқаруви жорий этилган илк маҳаллий сулола сифатидаги моҳиятини очиқ бериш;

Н. VII-XII асрлар ислом тарихига оид манбаларда Мовароуннаҳр ва Яқин Шарқ алоқалари: тар.фан.фал.док.(Phd)...дис. автореф.. – Тошкент: ЎзХИА, 2019; Жўраев З. Ал-Мовардийнинг “Ал-аҳком ас-султонийя” асари – мусулмон шарқи давлат бошқаруви тарихига оид муҳим манба (XI аср): тар.фан.фал.док.(Phd)...дис. автореф.. – Тошкент: ЎзХИА, 2019; Грязневич Р.А. Ислам и государство. – С. 189-203; Ҳасанов А. Илк ислом жамияти: динийликдан дунёвийликка ўтиш. – Б. 26-31; Мунавваров З.И. Ислом ва дунёвий-маърифий давлат/“Ислом ва дунёвий-маърифий давлат” мавзусидаги халқаро илмий-назарий анжумани материаллари асосида. – Тошкент: Тошкент картография фабрикаси, 2003. – 292 б.

⁴ Treadwell W.L. The Political history of the Samanid state. – St John’s College: Trinity term, 1991; Yuriy Bregel. An historical atlas of Central Asia. – Boston: Brill, Leiden, 2003; Вамбери Ҳ. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. – Тошкент: Ғофур Ғулом, 1990; Босворт К.Э. Мусулмон сулолалари. – Тошкент: Фан, 2007; İbrahim Kafesoğlu. Harezmsâhlar Devleti Tarihi. Türk tarih kurumu. – İstanbul: 2000.

Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар ва Хоразмшоҳлар давлатлари бошқарув тизими хусусиятларини аниқлаб бериш;

Марказий Осиёдаги Биринчи Ренессансга янгича бошқарув кўрсатган ижобий таъсирни асослаш ҳамда ҳозирги кунда илмий жамоатчиликка кенгроқ етказиш юзасидан таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида ислом динининг Марказий Осиё худудига ёйилиши оқибатида бошқарув тизимида содир бўлган ўзгаришлар олинган.

Тадқиқотнинг предметини VIII-XII асрларда Марказий Осиёда ислом таълимотига асосланган янгича бошқарувнинг шаклланиши ва эволюцияси хусусиятларини очиб бериш ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда илмий билишнинг диалектик, таҳлил ва синтез, мантикийлик ҳамда манба ва адабиётларни қиёсий таҳлил этиш усулларида фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Исломнинг Марказий Осиёга ёйилиши узок давом этгани сабабли уни 2 босқичга бўлишдан кўра, 5 босқичга – 644-705 йй. – худуднинг ҳарбий ҳолатини ўрганиш, 705-715 йй. – Мовароуннахрнинг фатҳ (الفتوحات) этилиши, 715-750 йй. – диндан қайтган худудларга ҳарбий юришлар, 750-820 йй. – кўзғолонларни бостириш ва фаол тарғибот даври, 820-960 йй. – сомонийларнинг ғайридин қабилаларга қарши ғазавотларига бўлиб даврлаштириш тарихий жиҳатдан тўғри экани исботланган;

Аббосийлар давлатидаги мамлук (مملوك)лар тизими (қуллардан ташкил топган кўшин) аслида жанглarda мохир ва хожаларига садоқатли бўлган турк ва суғд чокарларидан иборат кўшин туридан ўзлаштирилганлиги аниқланган;

Қорахонийлар ислом бошқарувини (الإدارة الإسلامية) ўзлаштирган бўлса-да, уни миллийлаштириш мақсадида маҳаллий кўчманчилик анъана ва қадриятлари асосида ташкил этгани уларга хос “бирук” (بيروك), “ағичи” (أغيجي), “қушчи” (قوشجي), “човуш” (جاوش), “хайлбоши” (خيل باشي) сингари расмий лавозимларни таъсис этилиши мисолида далилланган;

VIII-XII асрларда давлат манфаатларидан келиб чиққан ҳолда масжид (مسجد), мадраса (مدرسة) ва илмий марказ (الأكاديمية)лар шариатга мувофиқ савобни тўлиқ қилиш мақсадида фақатгина шахсий маблағлардан бунёд этилгани Иброҳим ибн Насрнинг Тамғач Буғрохон мадрасаси, Шамс Мулкнинг Намозгоҳ масжиди, салжуқий Султон Санжар томонидан қурдирилган Қусамия мадрасаси мисолида исботланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

илк ислом даврида шаклланган араб халифалиги бошқарув тизими IX-X асрдан бошлаб Мовароуннахр хукмдорлари тарафидан ўзлаштирилиб, худудий ва миллий анъаналарга мос равишда янгидан ташкил этилгани пардадор (پردہ دار), доводдор (داوندار), таштдор (تشتدار), жашнигир (جشنگیر), қутвол (قتوال) ҳамда салор (سالار), сарҳанг (سرھنگ), сипоҳсалор (سپاهسالار) сингари расмий лавозимлар тўғрисидаги тарихий маълумотлар воситасида далилланган;

диссертацияда исломнинг Марказий Осиё халқлари диний эътиқодига айланиши натижаларидан бири сифатида шаклланган янгича бошқарув тизимининг қарор топиши ва унинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётга таъсири бирламчи манбалар ва илмий адабиётлар асосида очиқ берилган;

Ғазнавийлар (977-1186 йй.) ва Қорахонийлар (840-1212 йй.) давлатлари инқирозининг асосий сабабларидан бири туркий қабилаларда кенг тарқалган уруғ-аймоқчилик муносабатлари экани аниқланган;

ислом даврида Мовароуннаҳрда жорий этилган амир (الامير), девон (الديوان), муҳтасиб (المحتسب), иқто (الاقطاع), вақф (الوقف), закот (الزكاة), хирож (الخراج) каби атамаларнинг функционал моҳиятига аниқлик киритилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Тадқиқотда ўрта аср тарихнавислари томонидан ёзилган бирламчи манбаларнинг таржималари, уларга бағишланган тадқиқотлар ҳамда замонавий илмий асарлардан фойдаланилгани, унда холислик, объективлик, тарихийлик, қиёсий таҳлил методларига таянилгани, тадқиқотнинг натижалари амалиётга татбиқ этилганлиги билан асосланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Диссертациянинг илмий аҳамияти унда баён этилган назарий хулосалар ва амалий таклифлар ўзбек давлатчилигининг VIII-XII асрлардаги тарихи моҳиятини чуқурроқ англаш ва шу йўналишдаги кейинги илмий изланишлар учун асос сифатида хизмат қилиши билан белгиланади.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти ундан олий ўқув юртларида “Диншунослик”, “Ислом тарихи”, “Этнография”, “Маданиятшунослик”, “Ўзбекистон тарихи”, “Манбашунослик” ва “Тарихшунослик” каби фанларни ўқитишда фойдаланиш мумкинлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Исломнинг Марказий Осиёга ёйилиши ва бошқарув тизимининг ўзгариши мавзусини ўрганиш натижаларига мувофиқ ишлаб чиқилган хулоса ва таклифлар асосида:

Қорахонийлар ислом бошқарувини ўзлаштирган бўлса-да, уни миллийлаштириш мақсадида маҳаллий кўчманчилик анъана ва қадриятлари асосида ташкил этгани уларга хос “бирук” (мартабали меҳмонларни қабул қилувчи), “ағичи” (хазиначи), “қушчи” (ҳукмдор учун ов ташкил этувчи), “човуш” (кичик офицер), “хайлбоши” (отлиқлар бошлиғи) сингари расмий лавозимларни таъсис этилиши мисолида далиллангани ҳақидаги маълумотлар Дин ишлари бўйича қўмита буюртмаси асосида тайёрланган “Ёрдамчи тарихий фанлар” номли ўқув қўлланма мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг 2022 йил 26 августдаги 02-03/6698-сон маълумотномаси). Натижада академия талабаларининг ўрта асрларда Марказий Осиёнинг сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий тарихига оид билимларини мукамаллаштиришга хизмат қилган;

VIII-XII асрларда масжид, мадраса ва илмий марказлар шариатга мувофиқ савоб мақсадида фақатгина шахсий маблағлардан бунёд этилгани Иброҳим ибн Насрнинг Тамғач Буғрохон мадрасаси ва Шамс Мулкнинг Намозгоҳ масжиди ҳамда салжуқий Султон Санжар томонидан қурдирилган

Қусамия мадрасалари мисолида исботлангани ҳақидаги хулосалардан Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази буюртмаси асосида тайёрланган “Ўрта аср шарқ алломалари” энциклопедиясида фойдаланилган (Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг 2022 йил 22 июлдаги 02/353-сон маълумотномаси). Натижада Учинчи Ренессанс пойдевори яратилаётган бугунги шароитда ёш тадқиқотчиларнинг аждодлар илмий меросини янада чуқурроқ ўрганишга бўлган қизиқишларининг ортишига хизмат қилган;

Ислонинг Марказий Осиёга ёйилиш жараёнлари, минтақа араб халифалиги таркибига киритилиши натижасида унинг ҳудудида янгича бошқарув тизимининг қарор топиши, X асрдан бошлаб формал жиҳатдан араб халифалиги таркибидаги, лекин амалда мустақил бўлган Марказий Осиёдаги миллий давлатлар бошқарув тизимининг шаклланиши, унинг Биринчи Ренессансдаги роли ҳақидаги хулосалардан Ўзбекистондаги Ислон цивилизацияси маркази буюртмаси асосида чоп этилган № 24/8-2020, “Ислонинг Марказий Осиёга ёйилиши: Мовароуннаҳрда диний-маънавий ва илмий-маданий марказларнинг шаклланиши ва ривожланиши” лойиҳаси доирасида тайёрланган “Мовароуннаҳр илмий марказлари” альбом-китобда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистондаги ислон цивилизацияси марказининг 2022 йил 8 августдаги 589-сон маълумотномаси). Натижада жамоатчиликда Марказий Осиёдаги илм-фан марказларининг ташкил этилиши ва тараққиёти ҳақидаги билимларнинг бойишига хизмат қилган;

Аббосийлар давлатидаги мамлук (مملوك)лар тизими (қуллардан ташкил топган кўшин) аслида жанглarda моҳир ва хожаларига садоқатли бўлган турк ва суғд чокарларидан иборат кўшин туридан ўзлаштирилганлиги ҳақидаги маълумотлар Дин ишлари бўйича кўмита буюртмаси асосида тайёрланган “Вспомогательные исторические дисциплины” номли ўқув кўлланмаси мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 28 декабрдаги 676-сон буйруғи). Натижада талабаларнинг Марказий Осиёда ислон динининг ёйилиши ва унинг бошқарув тизимига таъсири ҳақидаги билимларини ортишига хизмат қилган;

Ислонинг Марказий Осиёга ёйилиш жараёнлари, минтақа араб халифалиги таркибига киритилиши натижасида унинг ҳудудида янгича бошқарув тизимининг қарор топиши, X асрдан бошлаб формал жиҳатдан араб халифалиги таркибидаги, лекин амалда мустақил бўлган Марказий Осиёдаги миллий давлатлар бошқарув тизимининг шаклланиши, унинг Биринчи Ренессансдаги роли ҳақидаги хулосалардан “Ўзбекистон тарихи” телеканали орқали эфирга узатиладиган “Тарихий савол” тизимли кўрсатувлар сценарийларини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон миллий телерадиокомпаниясининг 2021 йил 04 мартдаги 02-40-315-сон маълумотномаси). Натижада кўрсатув мавзулари илмий асосланган ва миллий давлатчилик шаклланиш жараёнлари ҳамда илм-фан тараққиётининг юзага чиқиш босқичлари ҳақида томошабинларнинг тарихий билимлари ортишига хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари жами 6 та, жумладан, 3 та республика ва 3 та халқаро илмий-амалий анжуманларда муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Тадқиқот мавзуси бўйича 15 та илмий иш, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг диссертациялар асосий илмий натижаларини чоп этишга тавсия этилган илмий нашрларда 9 та мақола, улардан 7 таси республика ва 2 таси хорижий журналларда чоп этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, учта боб, хулоса, фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати ҳамда иловалардан иборат. Диссертациянинг асосий матни 148 бетни ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида мавзунинг долзарблиги ва зарурати асосланган. Тадқиқотнинг мақсади, вазифалари, объекти ва предмети, фан ва технологияларни ривожлантириш йўналишларига мослиги кўрсатилган. Шунингдек, тадқиқотнинг илмий янгилиги, тузилиши, амалий натижалари, натижаларнинг ишончлилиги, назарий ва амалий аҳамияти, амалиётга жорий этилиши, эълон қилинганлиги тўғрисидаги маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг **“Марказий Осиё VIII-XII асрлар тарихининг манбашунослик тавсифи”** номли биринчи бобида ўрта асрларда Мовароуннаҳрдаги бошқарув тизими ҳақидаги маълумотларни мужассамлаштирган бирламчи манбалар тавсифланган, мазкур ҳудуднинг ислом давридаги бошқарув тизимига оид илмий-назарий ёндашувлар кўриб чиқилган.

Биринчи бобнинг биринчи параграфида Марказий Осиё араб халифалиги таркибига киритилиб, ҳудудда янгича бошқарув жорий бўлгач, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий соҳаларда содир бўлган жараёнлар ҳақидаги араб, форс ва маҳаллий тарихнавислар томонидан яратилган бирламчи манбалар таҳлил қилинган. Унда мавзуга алоқадор ўнга яқин бирламчи манбаларнинг хусусиятлари, тузилиши ҳамда мавзуга оид қирралари очиб берилган. Жумладан, Марказий Осиёда исломгача мавжуд бўлган динлар ва уларнинг бошқарув тизимига таъсири ҳақида Абу Райхон Берунийнинг “ал-Осор ал-боқия ан ал-қурун ал-ҳолия”, Мовароуннаҳрнинг фатҳ этилиши ва маҳаллий бошқарув тизимининг ўзгариши бўйича маълумотларни ўзида мужассам этган Абубакр Аҳмад ибн Яҳё Жобир Балозурий (вафоти 278/892-93 й.)нинг “Футух ал-булдон”, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир Табарийнинг (839-923) “Тарих ар-русул ва-л-мулук”, Абу Саид Абдулхай ибн Заҳҳок ибн Маҳмуд Гардизий (ваф. 1061 й.)нинг “Зайнул ахбор” каби асарларининг манбашунослик таҳлили амалга оширилган. Ислом қарор топгач, ҳудудда ташкил топган турк-мусулмон сулолаларининг келиб чиқиши, ярим мустақил давлатларнинг шаклланиши, уларнинг бошқарув тизими хусусиятларига оид маълумотлар ўз аксини топган Абу Бакр Муҳаммад ибн Жарир Наршахий (899–960)нинг “Бухоро тарихи”, Абулфазл Муҳаммад ибн ал-Ҳусайн ал-Котиб ал-Байҳақий (995–1077)нинг

“Тарихи Масъудий”, Иззуддин Абулҳасан Али ибн Муҳаммад (1160–1233)нинг “ал-Комил фит-тарих” асарлари ўрганилган. Марказий Осиёдаги мусулмон сулолалари бошқарув тизими тузилмаси, Салжукийлар давридаги сиёсий ҳаёт, Сомонийлар бошқарув тизимида турк ғуломларининг ўрни, Қорахонийлар саройи ходимларининг маиший аҳволи, Сомонийлар давлатидаги унвонлар бўйича муҳим маълумотларни ўзида ақс эттирган Низомулмулкнинг (1018–1092) “Сиёсатнома” (“Сияр ал-мулк”) асари кўриб чиқилган.

Биринчи бобнинг иккинчи параграфи Марказий Осиё бошқарув тизимига доир илмий-назарий ёндашувларни ўрганишга бағишланган. Марказий Осиёнинг IX–XII асрлардаги давлат бошқаруви ва унинг эволюцияси, умумий тарихий тадқиқотлар, муайян сулолага бағишланган асарларда қисман кўриб чиқилган бўлиб, уларда диссертация мавзуси билан боғлиқ жузъий маълумотларни учратиш мумкин. Марказий Осиё тарихи, этнографияси, давлатчилиги, суд-ҳуқуқ тизими, минтақада кечган диний жараёнлар ва бошқа жиҳатларга бағишланган маҳаллий тадқиқотлар ҳамда турк, инглиз ва рус тилларидаги изланишларнинг моҳияти тарихшунослик бўлиб, уларда сўнгги йилларда турли мунозараларга сабаб бўлаётган сомонийларнинг келиб чиқиши ҳақидаги масалага ҳам мурожаат қилинган. Параграфда мазкур баҳсли муаммонинг бирламчи манбалар ва замонавий тадқиқотларда келтирилган маълумотларнинг қиёсий таҳлиliga асосланган муаллифнинг талқини таклиф этилган. Масалани ўрганиш жараёнида ўзбекистонлик олимлар томонидан Марказий Осиёнинг ўрта асрлар даври, хусусан, Сомонийлар, Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжукийлар, Хоразмшоҳлар каби ўзбек давлатчилиги тарихининг муҳим даврларига оид тарихий хариталар ҳанузгача яратилмагани, ушбу давр тарихий картографиясини ўрганишда рус ва Ғарб географлари ҳамда тадқиқотчилари томонидан ишлаб чиқилган хариталардан фойдаланиб келинаётганига урғу берилган.

Сомонийлар ҳукмронлиги исломга асосланган янгича сиёсий бошқарув тизимининг қарор топишида ҳамда Биринчи Ренессанснинг юзага чиқишида катта аҳамият касб этгани, ушбу даврни янада чуқурроқ ўрганиш долзарб илмий вазифалар қаторига кириши ҳақидаги ёндашувлар асосланган. Мазкур бўлимда кўриб чиқилган материаллардан миллий давлатчилик тарихига оид ўрта аср манбаларининг ўзбек тилига таржима қилишни жадаллаштириш лозимлиги ҳақида хулоса чиқарилган.

“Ислонинг Марказий Осиёга ёйилиши ва маҳаллий бошқарув тизими” деб номланган иккинчи боб исломнинг кириб келиши арафасида минтақада кечган сиёсий жараёнлар ҳамда маҳаллий динларнинг ижтимоий ҳаётда тутган ўрни ва бошқарув тизимига таъсири, исломга асосланган бошқарув тизимининг шаклланиш жараёнлари ҳамда Марказий Осиёнинг халифалик таркибига киритилиши ва бу ердаги бошқарув тизимида янгича тартиб-қоидалар ўрнатилишининг тарихий аҳамиятини очиқ беришга қаратилган.

Иккинчи бобнинг биринчи параграфидан Марказий Осиё араблар келгунча Ғарбий Турк хоқонлиги таркибида бўлиб, ўн бешта майда “мустақил” шаҳар-

давлатларга бўлиниб кетгани таъкидланади. Уларга Бухоро вилояти, Самарқанд ва унга қарашли бўлган Суғд вилояти, Уструшана, Шош, Фарғона, Илок, Кеш, Насаф, Дабусия, Сағониён (Чағониён), Термиз, Қубодиён, Ахсисак, Хуттал (Хутталон) ва Хоразм ноҳиялари кирган⁵. Бироқ амалда ўлка кўк-турклар ёки уларга тобе бўлган хон, тархон, ябғу, тегин, тудун каби унвонларга эга турк хукмдорлари томонидан бошқарилган.

Исломдан аввал Марказий Осиёда амалда бўлган зардуштийлик, буддавийлик, монийлик, маздакийлик, кўктангричилик, несторианлик каби ўнга яқин дин ва эътиқодий қарашларнинг баъзилари бошқарув тизимига таъсир ўтказиб тургани тарихий манбалар ва илмий асарлардаги маълумотлар асосида очиқ берилган. Жумладан, Турк хоқонлигида кўктангричилик эътиқоди давлат бошқарувининг асосини ташкил этган. Унга кўра, Осмон (Тангри), ер ва сув кучи, хоқон иродаси турк халқи учун ғоявий асос вазифасини ўтагани, қадимги туркларда хоқон бирлик, озодлик ва мустақиллик рамзи бўлгани, хоқонлик ҳудудида ягона улғу хоқоннинг ҳукмронлик қилиши шарт ҳисобланиб, унга Тангри (худо) ва будун (халқ) ўртасидаги боғловчи сифатида қаралгани далилланган. Диний омилнинг туркий элатлар ҳаётига таъсири ҳақидаги муҳим маълумотлар, жумладан, туркий қабилалар ўртасида буддавийликни ёйишга интилишларга муносабат ёритилган. Хусусан, VIII асрда Билге хоқон (716-734) Ўрхунда буддавийлик ибодатхоналари қуриш фикрини ўзининг оқил вазири ва қайнотаси Тўнюкқу билан маслаҳатлашганда, у буддавийлик ҳалимлик ва мискинликни тарғиб этгани учун кўчманчи туркларнинг ҳаёт тарзи ва жанговар руҳиятига зид эканлиги, у жорий қилинган тақдирда сон жиҳатдан устун бўлган хитойлар қаршида мағлубиятга учраши муқаррарлиги ҳақида фикр билдиргани⁶ таъкидланиб, диний омилнинг сиёсий-ҳарбий жараёнларга таъсири ўша даврлардаёқ катта бўлгани ҳақидаги хулосага келинган.

Иккинчи бобнинг иккинчи параграфи асосан, исломга асосланган бошқарув тизимининг шаклланиш жараёнларига бағишланган. Ислом цивилизацияси ўзига хос давлат бошқаруви, қонунчилиги, иқтисоди ва илм-фанга бўлган алоҳида эътибори билан бошқа цивилизациялардан фарқланиб туради. Ушбу бўлимда ислом бошқарувининг ташкил топишидан то Аббосийлар халифалиги таркибидаги “мустақил” мусулмон сулолалари томонидан тўлиқ ўзлаштириладиган даражадаги шаклланиш эволюцияси очиқ берилган. Ҳижратнинг дастлабки кунлариданоқ, Муҳаммад (с.а.в) бошчиликларида муҳожирлар, ансорлар ва яҳудийлар ўртасида “ас-Саҳифа” битими тузилди. Унинг 16 банди мусулмонларга, 12 банди Мадинадаги мусулмонларга энг яқин қўшни бўлган яҳудийларга тааллуқли бўлиб, ушбу аҳднома ислом бошқаруви асосларининг ташкил этилиши йўлидаги дастлабки қадам бўлганини таъкидлаш лозим. Халифаликдаги илк *девон* халифа Умар ибн Хаттоб (р.а)даврида жорий этилган бўлиб, унда давлатдан нафақа олиш ва аскарларга маош бериш ишлари рўйхатга олинган⁷. Умар ибн Хаттоб (р.а)

⁵ Ибн Ҳавқал. Мовароуннаҳр/араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, – 2011. – Б. 30.

⁶ Турон У. Туркий халқлар мафқураси. – Тошкент: Чўлпон, 1995. – Б. 64.

⁷ Абул Аббос Аҳмад ибн Яҳё ал-Балозурий. Футуҳ ал-булдон. Хуросоннинг фатҳ этилиши / Сўз боши, араб

даврига келиб, давлатнинг ижтимоий-иқтисодий тузилмаси тубдан ўзгарди. Девон тизими Сосонийлар давлатидан ўзлаштирилган бўлса-да, унинг моҳиятини шариат аҳкомлари ташкил этди. Халифа Умар ибн Хаттоб (р.а)нинг мақсади Куръони карим ва Муҳаммад (с.а.в)нинг суннатлари, шариат таълимотлари асосида дунёдаги энг мукаммал, ҳаётнинг барча соҳаларида энг намунали жамият куришни таъминлаш эди. Илк ислом даврига хос бошқарув қонунлар ишлаб чиқиш ва уларнинг ижросини таъминлашгина эмас, балки ижтимоий таъминот билан боғлиқ ҳамда таълимий-тарбиявий масалаларни ҳам қамраб олди. Айниқса, Умар ибн Хаттоб (р.а) даврида ижтимоий таъминот масалаларида мисли кўрилмаган ишлар амалга оширилди. Хусусан, Пайғамбар (с.а.в) аёллари, Бадр ва Уҳуд жанги қатнашчилари, Ҳабашистонга ҳижрат қилганлар, Макка шаҳрининг олиниши ва ундан кейинги жангларда иштирок этганлар, аскарларнинг бевалари ва етим болаларга нафақалар тайинлангани, шунингдек, қариялар, аввалига сутдан ажратилган, кейинчалик эмизикли гўдакларга ҳам нафақалар жорий этилгани, табиий офатлардан азият чекканларга ёрдам кўрсатиш, бир ўлкадан бошқа ўлкага инсонпарварлик ёрдамни ташкил этиш каби тадбирлар шу даврдан бошланган. Умар ибн Хаттоб (р.а) даврида давлат канцелярияси кенгайиб, котибларга бўлган эҳтиёж ортгани туфайли котиблик девони ташкил этилди. Умавийлар даврига келиб, мактублар котиби, ҳарбий котиб, харождлар (хирож) котиби, шурта хизмати котиби, қозилик котиби лавозимлари таъсис этилди⁸. Бошқарув соҳасида амалга оширилган ишлардан халифаликнинг пул-молия сиёсати, *омил*⁹ лавозимининг эволюцияси, Умавийлар даврида халифаликнинг маъмуриятидаги ўнта девон фаолияти, Аббосий халифа Абул Аббос Мутталиб Саффоҳ (104-136/722-754) – ислом давлатида биринчи бўлиб вазир лавозимини жорий этгани ва унинг ҳукмронлиги даврида девонларда “араб” сўзининг ўрнига “мусулмон” сўзи ишлатила бошлангани каби масалалар ҳақида атрофлича маълумотлар берилган.

Иккинчи бобнинг учинчи параграфида Марказий Осиёнинг араб халифалигига кўшиб олиниши жараёнлари, куч ишлатиш ёки тинч йўл билан қўлга киритилган шаҳарларда янгича тартиб-қоидаларнинг жорий этилиши, арабларга қарши ҳарбий иттифоқлар фаолияти, забт этилган ҳудудлардаги арабларга қарши исёнлар ҳамда минтақанинг фатҳ этилишида Қутайба ибн Муслимнинг роли бирламчи манбалар асосида ёритилган.

“Ислом даври бошқарув тизимининг Марказий Осиёдаги биринчи ренессансга таъсири” деб номланган учинчи бобда минтақадаги биринчи турк-мусулмон сулоласи – Сомонийлар давлатининг ташкил топиши, унинг тасарруфидаги ҳудудлар, Сомоний ҳукмдор Исмоил ибн Аҳмад томонидан

тилидан таржима, шарҳлар, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. – Тошкент: ТошДШИ, 2017.– Б. 340.

⁸ Ўзбекистоннинг давлат муассасалари тарихи./Масъул муҳаррир З.Саидбобоев. – Тошкент: Турон-Иқбол, 2019. – Б. 133.

⁹ Омил – араб., “хизматчи”, “ишчи”, дастлаб Муҳаммад алайҳиссалом исломни қабул қилган қабила ёки шаҳар аҳлига дин асосларини ўргатиш учун муаллимлар тайинлар эди. Кейинчалик муаллимлар мансаби омил мансаби билан ўзгартирилган. Абу Бакр Сиддик даврида омиллар ёнига алоҳида садақалар омили мансабдори ҳам қўшилган. Улар закотларни йиғиш билан шуғулланган.

пойтахтнинг Самарқанддан Бухорога кўчирилишининг сабаблари, сомонийлар аббосийлар каби суннийлик мазҳабини маҳкам тутиб, унга хизмат қилгани, хутбани аббосийлар номига ўқитиб, пулларини ҳам уларнинг номи билан зарб қилдиргани сабаблари бирламчи манбалар ва сўнгги йиллардаги тадқиқотларни қиёслаш асосида ёритилган. Сулола асосчиларидан бири ўта тақводорлиги билан шуҳрат қозонган Аҳмад ибн Асаднинг ўттиз йиллик ҳукмронлиги даврида бошқарув тизимида коррупцияга йўл қўймагани ҳақидаги бирламчи манбалардаги маълумотларга асосланган таҳлил амалга оширилган¹⁰.

Учинчи бобнинг биринчи параграфида Сомонийлар Саффорийлар ва Зайдийлар каби аббосийларга қарши чиққан давлатларни маҳв этишга халифаларга ёрдам бергани очиб берилган. Айниқса, Исмоил Сомонийнинг Хуросонни эгаллаши ва ўз давлатига қўшиб олиши, шиа оқимидаги Саффорийлар давлатининг тугатилишида асосий ўрин тутди. Хуросон бошқаруви саффорийлар қўлидан кетгач, Сомонийлар халифаликнинг “Девон ал-Машрик” деб аталувчи шарқий вилоятларидан бири бўлган Хуросоннинг волийлари сифатида амир унвонини қўлга киритдилар. Наршахийга кўра, Нух ибн Насргача (ҳукмронлик йиллари 943-954) бўлган сомоний ҳукмдорлар – *амир*, Абдумалик ибн Нух (954-961) ва ундан кейингилари *малик* деб аталган¹¹. Ушбу бандда, шунингдек, сомонийларнинг турли унвон ва кунялар билан аталганликлари, жумладан, Исмоил ибн Аҳмад “амир ал-адл” (адолатли амир) куняси билан, Наср ибн Аҳмад “ал-амир ас-саъид” (бахтли амир), Нух ибн Наср “ал-амир ал-ҳамид” (мақталгувчи амир), Абдул Малик ан-Нух “ал-амир-ал-муайяд” (содик амир), Мансур ибн Нух эса “ал-амир ас-садид” (муваффақиятли амир), Нух ибн Мансур “ал-амир ар-ризо” (ризоликка (яхшиликка) мойил амир) ва “ал-амир ар-рошид” (зукко амир), Исмоил Сомоний вафотидан сўнг “Амири мозий” яъни “дунёдан ўтган амир” каби номлар билан аталганликлари сабаблари очиб берилган.

Ушбу бандда Сомонийлар бошқарув тизимининг асосий таянчи бўлган марказлашган кучли мунтазам қўшин тузилиши, марказий давлат бошқаруви ўнта девондан иборат бўлгани очиб берилган. Девони муставфий (ҳазинадор девони) молия ишлари, девон ал-иншо (ёки амид ал-мулк) – расмий ҳужжатлар ва ёзишмалар, девон соҳиб аш-шурта – ҳарбий ишлар, девон ал-арз – қўшин таъминоти, девон соҳиб ал-барид – ҳукумат ёзишмаларини ташиш, девон ал-муҳтасиб – бозор масалалари ва нарх-наволарни назорат қилиш, девон ал-мушрифин – ғазнадаги пулларнинг сарфланишини назорат қилиш, девон ал-қозий – қонунга риоя қилишни назорат қилиш, девон ад-диа – ҳукуматга қарашли ерларни назорат қилиш, девон ал-вақф – диний ташкилотларга қарашли ерларни назорат қилиш билан шуғулланувчи мансаб ва лавозимларнинг жорий этилиши ва фаолиятига тўхталинган.

Учинчи бобнинг иккинчи параграфи XI-XII асрларда Мовароуннаҳрда давлат бошқаруви тизимининг эволюциясига бағишланган. Мазкур ўлка араб

¹⁰ Ибн ал-Асир. Ал-Камил фит-тарих. /Перевод с арабского языка, примечания и комментарии Ц.П.Булгаков. Дополнения к переводу, примечаниям и комментариям, введение и указатели Ш.С.Камалиддина. – Ташкент: Узбекистан, 2006. – С. 66.

¹¹ Абу Бакр Муҳаммад ибн Жафар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 163.

халифалиги таркибига киритилгач, сомонийлар минтақада биринчилардан бўлиб ички мустақилликни кўлга киритди. Келиб чиқиши араб ва форслардан бўлган амалдорларга нисбатан халифалар ишончининг сўниши турк саркардаларининг сиёсий-ҳарбий юксалишига имкон яратди. Параграфда Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар ва Хоразмшоҳлар давлатлари бошқарув тизими Сомонийлар давлати девон тизими асосида шакллантирилганлиги асослаб берилган. Қорахонийлар даврида сомонийлар пайтида мавжуд бўлган бошқарув тизимининг асосий мазмуни сақланиб қолган. Марказий бошқарув тизими *даргоҳ* ва *девондан* иборат бўлиб, хоқон вилоят ва шаҳарларга ҳукмдор сулола намояндаларини тайинлаши оқибатида 1042 йилга келиб, Қорахонийлар давлати икки қисмга бўлиниб кетди.

Сомонийлар даврида вужудга келган *икто* тизимининг кейинги сулолалар Қорахонийлар, Ғазнавийлар ва Салжуқийлар даврида кенгайиб, нафақат Марказий Осиё, балки Яқин Шарққа ҳам тарқалгани, шунингдек, сомонийлардан фарқли равишда Қорахонийлар даврида даргоҳ, яъни олий ҳукмдор билан вилоятлар, фуқаролар ўртасидаги муносабатларни уйғунлаштириб турувчи *ҳожиб*лар фаолияти алоҳида ўрин тутгани, “бирук”, “ағичи”, “қушчи”, “човуш”, “хайлбоши” каби мансабларнинг мазмун-моҳияти очиқ берилган.

Учинчи бобнинг учинчи параграфиди таъкидланганидек, америкалик олим Франц Роузентал томонидан “Илм тантанаси” дея таъриф берилган IX–XII асрларда Марказий Осиёдаги маданий юксалиш кейинчалик Европа Ренессансининг вужудга келишига тўртки берди¹². IX–XII асрларда Марказий Осиё ҳудудида юзага келган маънавий уйғониш нафақат минтақани дунёга танитди, шу билан биргаликда башарият тамаддунига ўзининг бекиёс ҳиссасини кўшди. Бундай улкан ютуқлар негизида маърифатпарвар ва адолатпеша ислом асосига қурилган бошқарув тизими, илму маърифат ривожини жамият фаровонлигини таъминловчи муҳим омил сифатида кўрувчи одил ҳукмдорларнинг сиёсати ҳамда дини орқали илмни, илм орқали динини чуқур ўрганишга чанқоқ жамиятнинг вужудга келиши ётади.

Ўрта аср мусулмон маданияти Аббосийлар ҳукмронлигининг дастлабки уч асри мобайнида ҳар жиҳатдан ривож топди. IX–XII асрларда мусулмон маданиятидаги мислсиз юксалиш Мовароуннаҳр ва Хуросонда ўзининг юқори чўққисига кўтарилди. Эллинистик давр охирида фан ва маданиятнинг маркази Мисрнинг Искандария шаҳри деб ҳисобланган бўлса, IX–XII асрларда мусулмон маданиятининг “олтин даври”да фан ва маданият ривожини Марказий Осиё хусусан, Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳудудларига кўчди. Ерга эгалик муносабатларининг қарор топиши ҳамда ривожланган шаҳарларда савдо ва ҳунармандчиликнинг ўсиши табиий фанлар ривожига тўртки берди. Буларнинг асосида ётган муҳим омиллардан бири эса, ушбу ўлкаларда ислом талабларига асосланган бошқарув тизими амал қилгани эди. Жумладан, ака-ука хоразмшоҳлар – Али ибн Маъмун (997—1009) ва Маъмун ибн Маъмун (1009—

¹² Буюк сиймолар, алломалар: (Ўрта Осиёлик машҳур мутафаккир ва донишмандлар). К.1./Нашрга тайёрловчи М.М.Хайруллаев/. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1995. – Б. 26.

1017)нинг илм-фанга эътибори туфайли Хоразм пойтахти Гурганж (Урганч) замонасининг нуфузли илм марказларидан бирига айланди. Илму маърифатга юксак эътибори билан ажралиб турувчи Салжукийлар даврида ҳам маданий юксалиш соҳасида мисли кўрилмаган натижаларга эришилди. Узоқ йиллар вазир лавозимида фаолият юритган Низомулмулкнинг оқилона ва адолатли бошқаруви туфайли Маликшоҳнинг номи тарихда қолди. Унинг вазирлиги даврида Бағдод, Басра ва Исфаҳонда “Низомия” номи билан шуҳрат қозонган мадрасалар барпо этилди¹³.

Хоразмшоҳ Ануштегинлар ҳам илм-фанга катта эътибор билан қараган. Манбаларда Ануштегинлар даврида 12 мингдан зиёд масжид, улар қошида шунча мактаб, 4440 та мадраса бўлганлиги қайд этилади. Фақат Гурганждаги мадрасалар сони 700 га яқин бўлгани¹⁴ хабар қилинади.

ХУЛОСА

Исломнинг Марказий Осиё халқлари диний эътиқодига айланиши ва VIII-XII асрларда маҳаллий бошқарув тизимида содир бўлган фундаментал ўзгаришларни таҳлилий ўрганиш натижасида қуйидаги якуний хулосаларга келинди:

1. Марказий Осиёнинг VIII-XII асрлардаги тарихига оид асарлар яратган Балозурий, Табарий, Беруний, Ибн Асир, Наршахий, Гардизий, Низомулмулк, Байҳақий каби муаррихларнинг илмий мероси орадан неча асрлар ўтса-да, ўз аҳамиятини йўқотмаган. Мазкур манбаларда учрайдиган бошқарув тизими ҳақидаги маълумотлар ушбу тадқиқот олдига қўйилган вазифаларнинг бажарилишида асосий рол ўйнади. Уларнинг манбашунослик таҳлилидан чиқадиган мантикий хулосалардан бири шундан иборатки, ислом кириб келгач, Марказий Осиёдаги умумий юксалишнинг содир бўлишида янги дин талабларига мослашган миллий бошқарув тизими муҳим аҳамият касб этди. Ўз навбатида, бу даврда минтақада кузатилган ижтимоий-иқтисодий ривожланиш натижасида мисли кўрилмаган илмий-маданий юксалиш учун зарур замин шаклланди. Буларнинг барчаси ислом талабларига мослашган марказлашган маҳаллий бошқарув тизимининг шаклланишига туртки берди.

2. Марказий Осиёнинг VIII-XII асрлар давлатчилиги тарихига оид Ўзбекистонда олиб борилган тадқиқотларда ўрта асрлар муаллифлари томонидан яратилган бирламчи манбалардан етарли даражада фойдаланилмаётганини қайд этиш мумкин. Марказий Осиёнинг ўрта асрлар даври, хусусан, Сомонийлар, Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжукийлар, Хоразмшоҳлар каби ўзбек давлатчилиги тарихининг муҳим даврларига оид тарихий хариталар яратилмаган. Тарихий картография масалаларида ҳамон рус ва ғарб географлари ҳамда тадқиқотчилари томонидан ишлаб чиқилган хариталардан фойдаланиб келинмоқда. Шунингдек, араб ва форс тилларидаги

¹³ Низомулмулк. Сиёсатнома (Сияр ул-мулк)/Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари Шодмон Воҳид, Афтондил Эркинов. Масъул муҳаррир Шариф Холмурод. Тошкент: Янги аср авлоди, 2008. – Б. 7.

¹⁴ Буниёдов З. Ануштагин Хоразмшоҳлар давлати (1097-1231), – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1998. – Б. 74.

ўрта аср манбаларини аслиятда ўқиш қийинлигини эътироф этган ҳолда, таржима қилинмаган манбаларни ўзбек тилига ўгиришни жадаллаштириш долзарб илмий вазифалардан бирини ташкил этади.

3. Ислом динининг кириб келиши арафасида Марказий Осиёда кўплаб диний эътиқодлар ва таълимотлар мавжуд бўлиб, улар ижтимоий ҳаётда муҳим рол ўйнаган. Уларнинг айримлари давлат дини даражасигача кўтарилган ва сиёсий бошқарувга ҳам таъсир кўрсатиб турган. Минтақада Турк хоқонлигига хос кўчманчилик анъаналарига асосланган тизим амалда бўлган. Бу ерда давлат бошқаруви тажрибасининг мавжуд бўлгани ушбу соҳада кечган кейинги сиёсий жараёнларнинг жадаллашувиغا ёрдам берган. Хоқонлик давлат бошқаруви тизимининг Марказий Осиёда татбиқ этилиши янги расмий мансаблар ва унвонларнинг жорий этилишига олиб келди. Хоқонлик томонидан бўйсундирилган ўлкаларнинг бошқарувиغا маҳаллий сулолаларнинг жалб этилиши, ўлпон институти орқали уларнинг итоатда сақлаб турилгани бошқарув тизими фаолиятида ҳам ўз аксини топган. Бунинг натижасида Марказий Осиёдаги ўтроқ ўлкаларда муайян сиёсий барқарорлик ва иқтисодий ривожланиш таъминланган.

4. Араб халифалиги бошқарув тизимининг, гарчи унга Сосонийлар давлатидаги девон андозалари асос қилиб олинган бўлса-да, моҳиятини Қуръон ва Суннат белгилаган. Ислом шариатида асосланган бошқарув тизими кейинчалик фатҳ этилган юртларда ҳам татбиқ этилган. Андалусияда VIII асрдан XVI асргача, Марказий Осиёда, мўғуллар даврини истисно этганда, VIII асрдан XX асргача, Шимолий Африка давлатлари, Усманийлар империясида ҳам VIII асрдан XX аср биринчи чорагига қадар сақланиб қолди. Европа империяларининг экспансионистик сиёсати натижасида мусулмон ўлкаларининг мустамлакаларга айлантирилгани ва улардаги давлат бошқарувини ғарбона андозаларга мослаштиришга қаратилган уринишларга қарамасдан, Яқин ва Ўрта Шарқдаги қатор мамлакатларда асосан, шариат талабларига мослаштирилган бошқарув тизими ҳозиргача сақланиб қолганлиги ушбу сиёсий институт ҳаётий кучининг исботи сифатида баҳоланиши мумкин.

5. Марказий Осиёнинг араб халифалигига қўшиб олиниши натижасида ушбу минтақадаги, жумладан, тарихий Мовароуннаҳрдаги бошқарув тизимида содир бўлган фундаментал ўзгаришларни ўзида мужассам этган араб ва форс тилларидаги бирламчи манбалар ҳанузгача яхши ўрганилмаган. Бинобарин, бу каби асл манбаларнинг чуқурлаштирилган тадқиқотларини амалга ошириш, уларни замонавий тилларга таржима қилиш Марказий Осиё минтақасидаги давлат бошқаруви тизимининг ривожланиш босқичлари ҳақидаги билимларни бойитишга хизмат қилади.

6. Сомонийлар сулоласи Мовароуннаҳрдаги биринчи ноараб мусулмон ҳукмдорлар бўлиб, юз йилдан ортиқ ҳукмронлик қилган. Бу даврдаги бошқарув тизими моҳиятини ҳокимиятнинг отадан болага мерос бўлиб ўтиши тамойили ташкил қилган. Сомонийларнинг Мовароуннаҳрда исломнинг ёйилишида кўрсатган хизматларини ҳам алоҳида таъкидлаш жоиз. Бунинг натижасида мазкур сулола Марказий Осиёда ислом дини кўрсатмалари асосидаги бошқарув

тизимининг қарор топишида алоҳида рол ўйнади. Унинг тажрибаси кейинги сулолалар бошқаруви учун намуна – эталон вазифасини ўтади.

7. Марказий Осиёда IX–XII асрларда ҳукм сурган Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар ва Хоразмшоҳлар давлатлари бошқарув тизимини сомонийлардан ўзлаштирган ҳолда ўзларининг маҳаллий анъаналарига содиқ қолган ҳолда бошқарувга маълум даражада янгиликлар олиб киришган. Бунинг ёрқин далили сифатида пардадор, доводдор, таштдор, жашнигир, қутвол, салор, сарҳанг, сипоҳсалор, бирук, ағичи, кушчи, човуш, хайлбоши каби расмий лавозимлар жорий этилганлигида номоён бўлади. Бундан келиб чиқадики, Марказий Осиёда вужудга келган мустақил мусулмон сулолалари бошқарув тизимини араб халифалигидан ўзлаштирган бўлсалар-да, у миллий анъаналар асосида ривожланган.

8. Биринчи Ренессанс даврида Марказий Осиё давлатларининг аксарият ҳукмдорлари ва йирик амалдорлар илм-фанга ҳомийлик қилишган. Илму маърифат ривожини жамият фаровонлигининг муҳим омили сифатида кўрган одил мусулмон ҳукмдорлар сиёсати ҳамда дин орқали илмни, илм орқали динни чуқур ўрганишга чанқоқ инсонлар жамоасининг вужудга келиши ушбу юксалишнинг таъсирчан механизмлари бўлиб хизмат қилди. Мадрасалар ва илмий-маърифий муассасалар учун катта маблағлар ажратилиб, уларга йирик ер-мулклар вақф қилиб берилгани ушбу хулосанинг исботларидан биридир. Диний арбоблар сиёсий бошқарувга аралашмаган ҳолда жамиятнинг маънавий камолоти йўлида хизмат қилгани, бунинг учун нафақат нақлий илмлар, балки аниқ ва табиий фанлар ютуқларига ҳам суянгани минтақадаги юксалишни таъминлаган омиллар бўлди.

Тадқиқот жараёнида олинган натижа ва хулосалардан келиб чиқиб, қуйидаги таклиф ва тавсиялар илгари сурилди:

– Марказий Осиёдаги Биринчи Ренессанс ва ундан кейинги даврларда миллий бошқарув тизимида содир бўлган трансформацияни ўзида акс эттирган ва доимий равишда тўлдирилиб, бойитиб бориладиган электрон платформани яратиш, мазкур фаолиятга ёш тадқиқотчилар, жумладан, олий ўқув юртлари талабаларини жалб этиш;

– “Ўзбеккино” Миллий агентлиги томонидан кўп асрлик миллий давлатчилигимиз ҳақидаги фактларни, жумладан, унинг узвий қисми бўлган бошқарув тизими эволюцияси босқичларини ўзида акс эттирган махсус илмий-оммабоп фильм яратиш, уни ижтимоий тармоқлар орқали маҳаллий ва халқаро миқёсда оммалаштириш чораларини кўриш;

– марказий ва маҳаллий бошқарув идоралари учун кадрларни тайёрлаш ишини янада такомиллаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси ўқув дастурига “Миллий бошқарув тизими тарихи” номли махсус курсни киритиш.

**SCIENTIFIC COUNCIL UNDER NUMBER
DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 FOR AWARDING ACADEMIC
DEGREES UNDER INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF
UZBEKISTAN**

INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN

ZINATULLAYEV ZIYODILLA IZZATILLA O'G'LI

**THE SPREAD OF ISLAM IN CENTRAL ASIA AND CHANGES IN
GOVERNMENT IN THE VIII-XII CENTURIES**

24.00.01 – Islamic history and source studies

**ABSTRACT OF DISSERTATION OF THE DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD)
ON HISTORICAL SCIENCES**

TASHKENT – 2022

The topic of the dissertation of the Doctor of Philosophy (PhD) in Historical Sciences registered in the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under number B2019.1.PhD/Tar443.

The dissertation has been carried out at the International Islamic Academy of Uzbekistan.

The dissertation abstract is posted in three languages (Uzbek, English, Russian (rezume)) is available at the Scientific Council Web site (www.iiiau.uz) and “ZiyoNet” information portal (www.ziyo.net).

Scientific adviser:

Munavvarov Zahidullo Inomxodjaevich
Doctor of Political Sciences, Professor

Official opponents:

Abdukhalimov Bahrom Abdurakhimovich
Doctor of Historical sciences, Professor

Umarov Shukurillo Khursandmuratovich
Doctor of Philosophy in History (PhD)

Leading organization:

**National University of Uzbekistan
named after Mirzo Ulugbek**

The defense of the dissertation will be held on september “__” of 2022 at _____ online/offline meeting of the Academic Council under the number DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 for awarding academic degress under International Islamic Academy of Uzbekistan (Adress: 100011, Tashkent, Kadiri street, 11. Telephone: (99871)244-00-56); fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiiau.uz)

The dissertation can be found at the information Resource Center of the International Islamic Academy of Uzbekistan. (Registered number __) (Address: 100011, Tashkent, A.Kadiri Street, 11. Telephone: (99871) 244-00-56; fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiiau.uz)

The dissertation abstract is disseminated on august “__” of 2022.
(Protocol registered number 8 on august “__” of 2022)

D.R.Makhsudov

Chairman of Scientific Council for awarding academic degrees, doctor of Historical Sciences (DSc), docent

S.A.Rustamiy

Chairman of Scientific Council for awarding academic degrees, doctor of Philological Sciences (DSc)

Z.M.Islamov

Chairman of Scientific Seminar under the Scientific Council for awarding academic degrees doctor of Philological Sciences, Professor

INTRODUCTION (Doctor of Philosophy (PhD) dissertation annotation)

The relevance and importance of the dissertation topic. In the world, the interest in studying the emergence and positive aspects of the Muslim Renaissance of the IX-XII centuries is growing more and more. In this process, the spread of Islam to Central Asia and the change of the local government system (نظام الحكم المحلي) played an important role, and it is clear evidence that it was carried out due to the high attention paid to science by the rulers and officials. As the Third Renaissance approaches, it is more crucial than ever to study the processes of the spread of Islam in Central Asia (فتوحات) and the change of the administrative system in the VIII-XII centuries on the basis of primary sources and to scientifically and conceptually reveal its content.

Important research on the social, economic, political, and cultural history of the Central Asian region in the Middle Ages is being conducted in a number of scientific centers around the world. Special attention is paid in scientific research dedicated to this period to the spread of Islam to the Middle East (الشرق الاوسط), Khurasan (خراسان) and Movarounnahr (ما وراء النهر) the formation processes of the administrative-management system based on it, and the impact of such management on the development of the Muslim world. The desire to reveal the historical significance of the Muslim administration system (الادارة الاسلامية), which has preserved its historical roots in a number of countries around the world since the fourteenth century, is becoming more evident.

In recent years, in the modernizing Uzbekistan, great work has been done on researching the rich history and culture of the Uzbek people based on primary sources. In this regard, “Futuh al-buldan” (فتوح البلدان) by Ahmed ibn Yahya Balazuri, “History of Bukhara” by Abu Bakr Narshahi (تاريخ بخارى) Ibn Havqal's “Movarounnahr” (ما وراء النهر) Nizamilmulk's “Politics” (سياسة نامه) are among the medieval historians was translated into Uzbek and published. It is of particular importance to study the fact that the management system formed in Central Asia, which absorbed Islamic principles in the VIII-XII centuries, became one of the important segments of national statehood, and the principles of the new national management system that emerged as a result remained in force until the XX century.

This dissertation serves to a certain extent in the implementation of the tasks set forth in the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-5416 dated April 16, 2018 “On measures to fundamentally improve the activities of the religious and educational sphere”, PQ-5186 dated July 16, 2021 “To further improve the activities of the Center of Islamic Civilization in Uzbekistan under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan”, Resolution No. 572 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan on August 2, 2017 “On the organization of the activities of the Center of Islamic Civilization in Uzbekistan under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan” on additional measures.

Compliance of the research with the priorities of the development of science and technology of the republic. The dissertation was implemented in

accordance with the priority direction of science and technology development called I. "Formation of a system of innovative ideas and ways to implement them in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an informed society and a democratic state".

The level of study of the problem. While determining the level of scientific knowledge of the problem, it was considered to analyze the relevant sources and scientific research into four groups.

The first group consists of medieval sources and their translations. It includes the works of The Middle age historians, that served as primary sources of the research, Abdumalik ibn Hisham (691-743), Ahmad ibn Yahya Balozuri (d. 892), Muhammad ibn Jarir Tabari (839-923) and Abu Bakr Narshahi (899-960), Abu Rayhan Beruni (973-1048), Abu Said Gardizi (d. 1061), Nizamulmulk (1018-1092), Ibn Asir (1160-1233)¹. Furthermore, an integral part of this group are sources that reflect the problems of the dissertation topic in Chinese and Persian. Due to its proximity to the period under study and the absence of later scholars in the interpretations, the information provided in these sources is of particular importance.

The second group consists of scientific studies of the Soviet period. During this period, Soviet oriental studies established one of the world's leading scientific Schools. This was reflected in the research conducted by representatives of this School, and enhanced their credibility. The main reason for this is that the studies of Soviet Orientalists focused mainly on primary sources. At the same time, they also reflect the complications of the anti-religious ideological environment, which should be considered while working with literature belonging to this category. The scope of such studies is quite wide, among them the works of L.N. Gumilyov, B. A. Litvinsky, V.V. Bartold, O.G. Bolshakov, L.S. Vasiliev are particularly valuable².

In the third group, it makes sense to include studies on history,

¹ Абдумалик ибн Ҳишом ал-Маъофирий. Ас-сийра ан-набавийя. Таржимонлар гуруҳи. Масъул муҳаррир ва сўз боши муаллифи Неъматуллоҳ Иброҳимов. Биринчи жилд. 1-2 китоблар. – Тошкент: Шарк, 2011; Абул Аббос Аҳмад ибн Яҳё ал-Балозурий. Футуҳ ал-булдон. Хуросоннинг фатҳ этилиши / Сўз боши, араб тилидан таржима, шарҳлар, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш.С.Камалиддин. Тошкент: ТошДШИ, 2017; Ат-Табари. История ат-Табари. Избранные отрывки / Пер. с араб. В.И.Беляева. Дополнения к переводу О.Г.Большакова и А.Б.Халидова. – Ташкент: Фан, 1987; Абу Бакр Муҳаммад ибн Жафар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. – Тошкент: Камалак, 1991; Абу Райҳон Беруний. Ал-осор ал-бокия ан ал-қурун ал-ҳолия. (Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар). /Таржимон А.Расулов. Масъул муҳаррирлар: И.Абдуллаев ва О.Файзуллаев/. – Тошкент: Фан, 1968; Абу Са'ид 'Абд ал-Хайй б. Зоҳак Гардизи. Украшение известий//Бартольд В.В. Отчёт о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1897; Низомулмулк. Сиёсатнома (Сияр ул-мулук)./Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари Шодмон Воҳид, Афтондил Эркинов. Масъул муҳаррир Шариф Холмурод. Тошкент: Янги аср авлоди, 2008.; Ибн ал-Асир. Ал-камил фит-тарих. Перевод с арабского языка, примечания и комментарии Ц.П.Булгаков. Дополнения к переводу, примечаниям и комментариям, введение и указатели Ш.С.Камалиддина. – Ташкент: Узбекистан, 2006.

² Гумилев Л. Древние тюрки. История образования и расцвета Великого тюркского каганата (VI-VIII в.в. н.э.). Москва: Кристалл, 2003; Litvinskiy D.A. History of civilizations of Central Asia. Volume III The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750 Editor: D.A. Litvinskiy Co-editors: Zhang Guangda and R. Shabani Samghabadi. Multiple History Series UNESCO Publishing, 1996; Бартольд В.В. Халиф и султан. – Соч., Москва: 1966. Т. VI; Бартольд В.В. Сочинения. I том. (Туркестан в эпоху монгольского нашествия) – Москва: 1963; Большаков О.Г. История Халифата. Т. II. Эпоха великих завоеваний. 633 - 656. – Москва: 1993. Второе издание. – Москва: 2000; Васильев Л.С. История Востока. I том. – Москва: 1998.

ethnography, statehood, the judiciary, religious processes and other aspects of the dissertation period, carried out during the years of independence and related to the dissertation period in chronological terms. This is because, in addition to information regarding the conquest of Central Asia and the system of governmental administration, the works of Arab historians include valuable information about the socioeconomic life, religious beliefs, and external relations of the peoples of this region. This category reflects the situation prior to the Arabs. This will enable to accomplish the dissertation's tasks more completely. Works by K. Shoniyozov, Sh. Kamoliddinov, and S. Kasimov are examples of such studies. The dissertations of Sh. Shayakubov, G. Boboyorov, and A. Atakhodzhaev contain valuable material on the sociopolitical history of Central Asia during the 7th and 8th centuries. A. Ashirov and R. Urazova's research on the pre-Islamic religious beliefs of Central Asian peoples is noteworthy. The research of K. Zakhidov, Z. Shokirova and N. Ibragimova on the history of the initial Islam and the period of Rashidun Caliphate should be emphasized. Z. Joraev, who studied the work "al-Ahkom as-sultaniyya wal-l-walayot ad-diniyya" ("The rulings of the Sultanate and the rules of religious administration") of Abulhasan Movardi, one of the authors who focused in the Middle Ages, and received the degree of Doctor of Philosophy in History. It is appropriate to highlight that the work reflects the Muslim administrative system of the 10th-11th centuries, the hierarchy of positions in it, regulation of land and water issues, and valuable information about the political and legal status of officials at various levels³.

The fourth group consists of modern foreign studies. Unique facts⁴ such as the period of the Samanids, political maps of the medieval states of Central Asia, comparative comparisons of Muslim rule and non-Muslim world rule, and other rare information about the country, including unique information about the genealogy of Muslims of the dynasty, have been discovered in the studies of such scientists as W. L. Treadwell, Y. Bregel, H. Vamberi, K. E. Bosworth, Ibrahim Kefes oghlu.

Based on the above sources and research, the dissertation emphasizes the

³ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001; Ш. Камолитдин. Саманиды: Из Истории государственности Узбекистана в IX – X вв. – Ташкент: 2019; Содиков Қ. Илк ўрта асрларда Марказий Осиёда кечган этно-лингвистик жараёнлар. – Тошкент: Академнашр, 2018; Шаякубов Ш. VI-VIII асрлар Марказий Осиё сиёсий тарихида Суғд (Суғд ёзма ёдгорликлари асосида): т.ф.н....дис. автореф. – Тошкент: ТДПУ, 2008; Бобоёров Ғ. Ғарбий Турк хоқонлигининг давлат тузуми: т.ф.д....дис. автореф. – Тошкент: ЎзР ФА ШИ, 2012; Атаходжаев А. Илк ўрта асрлардаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва этномаданий жараёнларда Турк-Суғд муносабатлари: т.ф.д....дис. автореф. – Тошкент: ЎзР ФА ТИ, 2011; Аширов А. Ўзбек халқи анъанавий турмуш тарзида қадимий диний эътиқодлар (Фарғона водийси материаллари асосида): т.ф.д....дис. автореф. – Тошкент: ЎзР ФА ТИ, 2008; Уразова Р. Зардуштийликда маъбудаларнинг функциялари ва ижтимоий-тарихий моҳияти: Фал.ф.д. (Phd)....дис. автореф.. – Тошкент: ТИУ, 2017; Зоҳидов Қ. Илк ислом давлатчилиги ва унинг шаклланиш жараёнлари. (632-661). т.ф.н....дис. автореф. – Тошкент: ТДШИ, 2004; Шокирова З. Илк исломда сулҳпарварлик тамоилларининг тарихий-киёсий таҳлили: т.ф.н....дис. автореф. – Тошкент: ТИУ, 2012; Жўраев З. Ал-Мовардийнинг "Ал-аҳком ас-султонийа" асари – мусулмон шарқи давлат бошқаруви тарихига оид муҳим манба (XI аср): Фал.ф.д. (Phd)....дис. автореф.. – Тошкент: ЎзХИА, 2019.

⁴ Treadwell W.L. The Political history of the Samanid state. – St John's College: Trinity term, 1991; Yuriy Bregel. An historical atlas of Central Asia. – Boston: Brill, Leiden, 2003; Вамбери Ҳ. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. – Тошкент: Ғофур Ғулом, 1990; Босворт К.Э. Мусулмон сулолалари. – Тошкент: Фан, 2007; Ibrahim Kafesoğlu. Harezmşahlar Devleti Tarihi. Türk tarih kurumu. – İstanbul: 2000.

radical change in the system of local self-government as a result of the penetration of Islam into Central Asia, as well as the fact that Islamic rules served as the basis for the system of governing subsequent dynasties in Movarounnahr.

The relevance of the study for the research work of the higher institution where the dissertation was completed. The dissertation was completed within the framework of the research project of the International Islamic Academy of Uzbekistan on the topic № 24/8-2020, 24.08.2020 y. “The spread of Islam in Central Asia: the formation and development of religious, spiritual, scientific and cultural centers in Movarounnahr”.

The purpose of the study is to reveal the specific aspects of the evolution of the processes of the formation of a new management system in the region as a result of the introduction of Islam into Central Asia.

Research goals:

Conducting source studies and historiographic analysis of sources on the history of medieval Central Asia in the administration system;

the formation of critical and comparative generalizations of scientific and theoretical approaches to the evolution of the Central Asian administrationsystem;

Demonstrate the impact of Central Asia’s pre-Islamic religious situation on governance;

Substantiate the characteristics of the Devonian system’s emergence and development in the Arab Caliphate;

Demonstrate the impact of the accession of Central Asia to the Arab Caliphate on the transformation of local self-government;

to reveal the essence of the Samanid state as the first local dynasty, under which Muslim rule was introduced in Movarounnahr;

to determine the features of the system of government of the Karakhanids, Ghaznavids, Seljuks and Khorezmshahs;

Propose and develop recommendations regarding the expansion of the scientific community in everything to justify the positive correction saved by the new administration to the First Renaissance in Central Asia.

The object of the research is on the fundamental changes that have occurred in the management system as a result of the spread of Islam in Central Asia.

The subject of the research is to identify the characteristics of the formation and evolution of a new statehood based on Islamic teachings in Central Asia in the 9th-12th centuries.

Methods of the research. The dissertation uses the methods of dialectics, analysis and synthesis of scientific knowledge, logic and comparative analysis of sources and literature.

The following are the research’s scientific novelty:

Since the spread of Islam in Central Asia lasted for a long time, instead of dividing it into 2 stages, it is proved to be historically correct to divide it into the 5 stages (644-705 AD - study of the military situation of the region, 705-715 AD - conquest of Movarounnahr, 715-750 AD - military campaigns to apostate regions, 750-820 AD – suppression of rebellions and the period of active propaganda, 820-

960 AD – struggle of the Samanids against foreign tribes);

It was determined that the system of mamluks (army made up of slaves) in the Abbasid state was actually adapted from the type of army consisting of Turkish and Sughd chokars, who were skilled in battles and loyal to their masters;

Although the Karakhanids adopted Islamic governance (الإدارة الإسلامية) they organized it on the basis of local nomadic traditions and values in order to nationalize it as evidenced by the establishment of official positions such as “biruk” (بيروك), “ag'ichi” (أغيجي), “qushchi” (قوشجي), “chavush” (جاوش), “khailboshi” (خيلباشي);.

In the 8th-12th centuries, based on the interests of the state, mosques (مسجد), madrassas (مدرسة) and scientific centers (الأكاديمية) were built only from private funds in order to complete the reward in accordance with the Sharia and proved by the example of Qusamiya madrasas built by Seljuk Sultan Sanjar.

The following are the practical results of the research:

The administration system of the Arab caliphate, which was formed during the early Islamic period, was adopted by the rulers of Movarunnahr from the 9th-10th centuries and reorganized in accordance with regional and national traditions and as evidenced by historical data on official positions such as pardador (پرده دار), dovotdar (داوتدار), tashtdar (تشتدار), jashnigir (جشنگیر), qutvol (قتوال) and salor (سالار), sarhang (سرهنگ), sipohsalor (سپاهسالار);

in the dissertation, the outcome of the new administration system formed as one of the results of the conversion of Islam to the religious faith of the peoples of Central Asia and its impact on socio-economic development is shown based on primary sources and scientific research;

One of the main reasons for the crisis of the states of Ghaznavids (977-1186) and Karakhanids (840-1212) was determined to be clan-feudal relations, which had deep roots in Turkic tribes;

it is clarified that the meaning of such terms as amir (الامير), devon (الديوان), mukhtasib (المحتسب), iqta (الاقطاع), waqf (الوقف), zakat (الزكاة), khiraj (الخراج), introduced in Movarunnahr during the Islamic period;

Reliability of research results. The research is based on the fact that translations of primary sources written by medieval historians, researches dedicated to them and modern scientific works are used, impartiality, objectivity, historicity, comparative analysis methods are used in the research, and the results of the research are applied in practice.

Scientific and practical significance of research results. The scientific value of the dissertation is determined by the fact that the theoretical conclusions and practical proposals presented in it serve as a basis for further scientific research in this direction and a deeper understanding of the essence of the history of the Uzbek statehood in the VI-XII centuries.

The practical importance of the research is determined by the fact that it can be used in teaching basic and special courses such as “Religious studies”, “Islamic History”, “Ethnography”, “Cultural Studies”, “History of Uzbekistan”, “Source Studies” and “History”.

Implementation of the research results. Based on the conclusions and recommendations developed as a result of research the spread of Islam in Central Asia as well as changes in the governance system:

Although the Karakhanids adopted Islamic governance, they organized it on the basis of local nomadic traditions and values in order to nationalize it. The information about the establishment of official positions such as “biruk” (receiver of dignitaries), “ag’ichi” (treasurer), “birder” (organizer of hunting for the ruler), “chavush” (junior officer), “khailboshi” (cavalry chief) is included in the content of the textbook “Supplementary historical sciences” prepared on the basis of the order of the Committee on Religious Affairs (Reference No. 02-03/6698 dated August 26, 2022 of the Committee on Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan). As a result, this book served to perfect the knowledge of the International Islamic Academy students of the political, social and economic history of Central Asia in the Middle Ages.

In the 8th-12th centuries, mosques, madrassas and scientific centers were built only from private funds in order to complete merit in accordance with the Sharia, according to the conclusions of Imam Bukhari international scientific evidence that it was proved by the example of the Tamgach Bugrokhan madrasa of Ibrahim ibn Nasr and the Namazgoh mosque of Shams al-Mulk, as well as the Qusamiya madrasas built by the Seljuk Sultan Sanjar. - it was used in the creation of the encyclopedia “Middle-Age oriental Scholars” prepared on the basis of the order of the research center. (Deed No. 02/353 of the Imam Bukhari International Research Center dated July 22, 2022). As a result, in today's conditions, when the foundation of the Third Renaissance is being created, it served to increase the interest of young researchers to further study the scientific heritage of their ancestors.

Conclusions about the process of the spread of Islam to Central Asia, the establishment of a new administrative system in its territory as a result of the inclusion of the region into the Arab caliphate, the formation of the administrative system of national states in Central Asia formally part of the Arab caliphate, but practically independent from the 10th century, and its role in the First Renaissance Center of Islamic Civilization published on the basis of order No. 24/8-2020, 24.08.2020 “The spread of Islam in Central Asia: the formation and development of religious-spiritual and scientific-cultural centers in Movarounnahr” was used in the album-book “Scientific-Research Centers of Movarounnahr”. (Deed No. 589 of the Center of Islamic Civilization in Uzbekistan under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated August 8, 2022). As a result, it served to enrich knowledge about the organization and development of science centers in Central Asia.

Information about the fact that the Mamluks (مملوك) system (an army composed of slaves) in the Abbasid state was actually assimilated from the type of army consisting of Turkish and Sugdian soldiers who were skilled in battles and loyal to their masters was included in the content of the textbook “Supplementary historical sciences” prepared on the basis of the order of the Committee on

Religious Affairs (Republic of Uzbekistan Order No. 676 of the Ministry of Higher and Secondary Special Education of December 28, 2020). As a result, it served to increase the knowledge of the students of the International Islamic Academy about the spread of Islam in Central Asia and its influence on the administration system.

From the conclusions about the processes of the spread of Islam to Central Asia, the establishment of a new administrative system in its territory as a result of the inclusion of the region into the Arab Caliphate, the formation of the administrative system of the national states in Central Asia that were formally part of the Arab Caliphate, but practically independent from the 10 th century, and its role in the First Renaissance was used in the preparation of scripts for the systematic programs “Historical Question” broadcast on the “History of Uzbekistan” TV channel (Deed No. 02-40-315 dated March 4, 2021 of the National Television and Radio Company of Uzbekistan). As a result, the topics of the show are scientifically based and served to increase the audience's historical knowledge about the processes of formation of national statehood and the stages of the development of science.

Approbation of research results. The results of the study were discussed at a total of 6, including 3 national and 3 international scientific conferences.

Publication of research findings. According to the research topic 15 scientific-research works, 9 articles in scientific publications recommended for publication of the main scientific results of dissertations of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan, including 7 in national and 2 foreign journals are published.

The structure and scope of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, three chapters a conclusion, a list of sources and references, and appendices. The main text of the dissertation is 148 pages.

MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The introduction is based on the relevance and necessity of the topic. The purpose, tasks, object and subject of research, relevance to the development of science and technology are indicated. There is also provided information on the scientific novelty, structure, practical results of the research, the reliability of the results, theoretical and practical importance, implementation and publication.

The first chapter of the dissertation “**Source description of the history of Central Asia in the VIII-XII centuries**” describes the primary sources of information about the system of government in Movarounnahr in the Middle Ages, the scientific- theoretical approaches to the Islamic system of governance in the region are considered.

The first paragraph analyzes the primary sources created by Arab, Persian and local historians about the processes that took place in the social, economic and political spheres after the inclusion of Central Asia into the Arab Caliphate and the introduction of a new government in the region. It reveals the features, structure and aspects of about a dozen primary sources related to the topic. The source analysis of the works of Abu Rayhan Beruni's “al-Osar al-bakiya an al-qurun al-

khaliya” which provides information about pre-Islamic religions in Central Asia and their influence on the system of government, “Futuh al-buldon” by Abu Bakr Ahmad ibn Yahya Jabir Balozuri (d. 278 / 892-93), which contains information about the conquest of Mawarounnahr and the change of the system of local government, Abu Ja'far Muhammad ibn Jarir al-Tabari (839-923), such as “History of ar-rusul wa-l-muluk”, Abu Said Abulhay ibn Zahhak ibn Mahmud Gardizi (XI century, d. 1061), “Zaynulakhbar” has been carried out. Works that reflect period after the establishment of Islam, the origin of the Turkic-Muslim dynasties formed in the region, the formation of semi-independent states, the characteristics of their system of governance such as “History of Bukhara” by Abu Bakr Muhammad ibn Jarir Narshahi (899-960), “History of Mas'udi” by Abulfazl Muhammad ibn al-Husayn al-Katib al-Bayhaqi (995-1077), Izzuddin Abulhasan Ali ibn Muhammad (1160–1233) “al-Kamil fit-history” were studied. The work of Nizamulmulk (1018–1092) “The Politics” (“Siyar al-muluk”) that contains important information on the structure of the Muslim dynasty in Central Asia, the political life of the Seljuk period, the role of Turkish slaves in the Samanid system, the living conditions of the Qarakhanid court staff, and titles in the Samanidstate was considered.

The second paragraph is devoted to the study of scientific and theoretical approaches to the system of governance in Central Asia. No special comprehensive study has been conducted on the governance of Central Asia in the IX-XII centuries and its evolution. This scientific problem is partially considered in general historical studies, as well as in works dedicated to a particular dynasty, in which partial information related to the topic of the dissertation can be found. Central Asian history, ethnography, statehood, legal system, religious processes in the region and other aspects of local studies and researches in Turkish, English and Russian languages are the essence of historiography. The paragraph offers the author's interpretation of this controversial issue, based on a comparative analysis of information presented in primary sources and modern research. In the process of studying the issue, it was found that Uzbek scientists have not yet created historical maps of the important periods of the history of the Uzbek statehood, such as the medieval period of Central Asia, in particular, the Samanids, the Karakhanids, the Ghaznavids, the Seljuks, the Khorezmshahs and it is emphasized that maps developed by Russian and Western geographers and researchers are still used in the study of historical cartography of this period.

The approaches are based on the fact that the rule of the Samanids was of great importance in the establishment of a new political management system based on Islam and in the emergence of the First Renaissance. From the materials reviewed in this section, it was concluded that it is necessary to speed up the translation of medieval sources on the history of national statehood into Uzbek.

The second chapter named “**The Spread of Islam in Central Asia and the System of Local Governance**”, is about the political processes in the region on the eve of Islam and the role of local religions in society and the system of governance, aimed at revealing the historical significance of the establishment of new procedures in the system.

The first paragraph states that Central Asia was part of the Western Turkic Khanate before the arrival of the Arabs and on May 15 was divided into "independent" city-states. These included Bukhara regions, Samarkand and its Sughd region, Ustrushana, Shosh, Fergana, Ilak, Kesh, Nasaf, Dabusiya, Sagoniyon (Chaghaniyon), Termez, Qubodiyon, Akhsisak, Khuttal (Khuttalon) and Khorezm districts⁵. In practice, however, the province was ruled by the Blue-Turks or by Turkish rulers with titles such as khan, tarkhan, yabgu, tegin, tudun.

Based on historical sources and scientific works, it has been revealed that some of the nearly a dozen religions and beliefs that preceded Islam in Central Asia, such as Zoroastrianism, Buddhism, Monism, Mazdakism, Tengrist, and Nestorianism, influenced the system of government. In particular, the belief in tengrist in the Turkish khanate formed the basis of state governance, according to which the sky (God), the power of land and water, the will of the khagan served as an ideological basis for the Turkish people, the khagan was a symbol of unity, freedom and independence in the ancient Turks. It was proved that the reign of the khagan was a condition, and that it was regarded as a link between God (god) and budun (people). Important information about the impact of the religious factor on the life of the Turk people, including the attitude to the attempts to spread Buddhism among the Turkic tribes, is covered. In particular, in the eighth century, Bilge Hakan (716-734) consulted with his wise minister and father-in-law, Tonyukuk, about the idea of building Buddhist temples in Orkhon. He stressed the inevitability of defeat in the face of the Chinese, and concluded that the influence of the religious factor on the political and military processes was great at that time⁶.

The second paragraph is mainly devoted to the processes of formation of the Islamic-based system of government. Islamic civilization differs from other civilizations in its specific focus on governance, legislation, economy, and science. This chapter reveals the evolution of the formation of the Islamic government from the establishment of the Abbasid caliphate to the extent that it was fully assimilated by the "independent" Muslim dynasties. From the first days of the Hijrah, under the leadership of prophet Muhammad (S.A.W.), an as-Sahifa agreement was made between the muhajireen, the Ansar and the Jews. It should be noted that 16 clauses apply to Muslims and 12 clauses apply to Jews who are the closest neighbors to Muslims in Medina, and this agreement was the first step towards the establishment of the foundations of Islamic governance. The first Devon of the Khilafah was introduced during the reign of Caliph Umar ibn Khattab (ra), which listed the state's pension and military salaries⁷. By the time of Umar ibn Khattab (ra), the socio-economic structure of the state had changed radically. Although the Devonian system was adopted from the Sassanid state, its

⁵ Ибн Ҳавқал. Мовароуннаҳр/Ибн Ҳавқал; араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, – 2011. – Б. 30.

⁶ Турон У. Туркий халқлар мафқураси. – Тошкент: Чўлпон, 1995. – Б. 64.

⁷ Абул Аббос Аҳмад ибн Яҳё ал-Балозурий. Футуҳ ал-булдон. Хуросоннинг фатҳ этилиши / Сўз боши, араб тилидан таржима, шарҳлар, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. Тошкент: ТошДШИ, 2017.– Б. 340.

essence was formed by the rules of Sharia. The aim of Caliph Umar ibn Khattab (ra) was to ensure the construction of the most perfect, exemplary society in all spheres of life in the world on the basis of the Qur'an and the Sunnah of Muhammad (sav) and the teachings of the Shari'ah. Early Islamic governance covered not only the development and enforcement of laws, but also social security and educational issues. Especially during the time of 'Umar ibn Khattab (ra), unprecedented work was done on social security issues. In particular, the Prophet's (sav) wives, participants in the battles of Badr and Uhud, emigrants to Abyssinia, those who took part in the capture of Mecca and its aftermath, widows of soldiers and orphans, as well as the elderly, first weaned and then breastfed measures such as the introduction of child benefits, assistance to those affected by natural disasters, and the organization of humanitarian aid from one country to another began from this period. During the time of 'Umar ibn Khattab (ra), the State Chancellery expanded and the need for secretaries increased. By the time of the period of Umayyads, the posts of secretary of letters, military secretary, secretary of expenditures, secretary of the shura service, secretary of the judiciary were established⁸. The detailed information given from the work done in the field of governance, the monetary policy of the caliphate, the evolution of the position of *amil*⁹, the activities of the devon in the administration of the caliphate during the Umayyad period, the Abbasid caliph Abul Abbas Muttalib Saffah (104-136 / 722-754) - the first minister in the Islamic state as well as the use of the word “Muslim” instead of the word “Arab”.

The third paragraph describes the process of annexing Central Asia to the Arab Caliphate, the implementation of new rules in cities captured by force or peace, the activities of military alliances against the Arabs, revolts against the Arabs in occupied territories, and the role of Qutayba ibn Muslim in the conquest.

The third chapter, entitled “**The Impact of the Islamic System on the First Renaissance in Central Asia**”, describes the first Turkish-Muslim dynasty in the region, the formation of the Samanid state, the territories under its control, the reasons for the relocation of the capital from Samarkand to Bukhara by the Samanid ruler Ismail ibn Ahmad, the reasons why the Samanids, as the Abbasids, adhered to and served the Sunni sect, taught the sermon in the name of the Abbasids, and minted their money in their name highlighted based on a comparison of primary sources and recent research. Based on primary sources, data-driven analysis revealed that one of the dynasty's founders, Ahmad ibn Assad, who was known for his religiosity, did not tolerate corruption in the government system during his thirty-year reign¹⁰.

⁸ Ўзбекистоннинг давлат муассасалари тарихи. Масъул мухаррир З.Саидбобоев. – Тошкент: Турон-Иқбол, 2019. – Б. 133.

⁹ Amil - Arab., "servant", "worker", originally teachers were appointed to teach the basics of religion to the people of the tribe or city where Muhammad, peace be upon him, accepted Islam. Later, the position of teachers was replaced by the position of Amil. During the period of Abu Bakr Siddiq, the position of the special charity Amil was added to the Amil. They were engaged in collecting zakat.

¹⁰ Ибн ал-Асир. Ал-Камил фит-тарих. Перевод с арабского языка, примечания и комментарии Ц.П.Булгаков. Дополнения к переводу, примечаниям и комментариям, введение и указатели Ш.С.Камалиддина. – Ташкент: Узбекистан, 2006. – С. 66.

According to the first paragraph, the Samanids assisted the caliphs in overthrowing the governments that opposed the Abbasids, such as the Saffarids and the Zaydis. In particular, the conquest of Khurasan by Ismail Somoni and its annexation to his own state played a key role in the dissolution of the Saffron state in the Shia stream. After the Saffarids lost control of Khorasan, the Samanids became amirs as governors of Khorasan, one of the eastern provinces of the caliphate known as Devon al-Mashriq. According to Narshahi, the Samanid rulers before Nuh ibn Nasr (943-954) were called Amir, Abdumalik ibn Nuh (954-961) and later *malik*¹¹. It is also mentioned in this paragraph why the Samanids were called by various titles and kunyas, including Isma'il ibn Ahmad with the kunya “amir al-adl” (fair amir), Nasr ibn Ahmad with the kunya “al-amir as-sayid” (delighted amir), Nuh ibn Nasr “Al-amir al-hamid” (praiseworthy emir), Abdul Malik an-Nuh “al-amir-al-muayyad” (faithful amir), and Mansur ibn Nuh “al-amir as-sadid” (successful amir), Nuh Ibn Mansur was called “al-amirar-riza” (amir inclined to goodness) and “al-amirar-rashid” (intelligent amir), and after the death of Ismail Somoni, he was called “Amirimaziy” or “deceased amir”.

This paragraph reveals that the Samanid system of government consisted of a strong centralized regular army structure, the mainstay of which was the central government, consisting of ten devons. Devonimustavfiy (devon of treasurer) financial affairs, Devon of the al-insho(or amid al-mulk) official documents and correspondence, devon of the chief of the ash-shurta- military affairs, devon al-arz - army supply, devon of the chief of the al-barid - government correspondence, devon al-mukhtasib- to control market issues and prices, devon al-mushrifin - to control the spending of money in the treasury, devon al-qazi - to control compliance with the law, devon ad-dia - to control government lands, devon al-waqf - the introduction and operation of positions and positions dealing with the control of lands belonging to religious organizations.

The second paragraph focuses on the evolution of Movarounnahr's public administration system between the 11th and 12th centuries. The Samanids were the first in the region to gain internal independence after the country became a part of the Arab Caliphate. The caliphs' loss of trust in officials of Arab and Persian descent allowed Turkish commanders to rise politically and militarily. The section contends that the governance systems of the Karakhanid, Ghaznavid, Seljuk, and Khorezm Shahs were based on the Devonian system of the Samanid state. During the Qarakhanid period, the main content of the Samanid-era governance system was preserved. The central government system consisted of dargah and devon, and the Karakhanid state was divided into two parts by 1042 as a result of the appointment of representatives of the ruling dynasty to the khanate provinces and cities.

The following iqta dynasties emerged during the Samanids, expanded during the Qarakhanid, Ghaznavid, and Seljuk dynasties, and spread not only in Central Asia but also in the MiddleEast. The essence of positions such as “biruk”, “agichi”, “kushchi”, “chovush”, and “khaylboshi” is revealed.

¹¹ Абу Бакр Муҳаммад ибн Жафар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 163.

As mentioned in the **third paragraph**, the cultural upsurge in Central Asia between the ninth and twelfth centuries, dubbed the "Triumph of Science" by American scholar Franz Rosenthal, paved the way for the European Renaissance¹². The spiritual awakening that occurred in Central Asia between the ninth and twelfth centuries not only introduced the region to the rest of the world, but also made an invaluable contribution to human civilization. At the heart of such great achievements is a governance system based on enlightened and just Islam, the policy of just rulers who see the advancement of science and enlightenment as an important factor in societal well-being, and the emergence of a society thirsting for in-depth religious study.

During the first three centuries of Abbasid rule, mediaeval Muslim culture flourished in every way. The unprecedented rise of Muslim culture in the IX-XI centuries peaked in Movarounnahr and Khorasan. At the end of the Hellenistic period, Alexandria, Egypt was considered the centre of science and culture, whereas in the IX-XI centuries, during the "golden age" of Muslim culture, the development of science and culture shifted to Central Asia, particularly Movarounnahr and Khorasan. The development of natural sciences was aided by the establishment of land tenure relations and the expansion of trade and handicrafts in developed cities. One of the key factors underlying this was that these countries had a governance system based on Islamic requirements. As well as the Khorezm brothers Ali ibn Mamun (997-1009) and Mamun ibn Mamun (1009-1017)'s interest in science, Khorezm's capital became one of the most prestigious scientific centers of the Gurganj (Urgench) period. Even during the Seljuk period, when science and enlightenment were highly valued, unprecedented advances in cultural development were made. Malikshah's name will live on in history thanks to Nizamulmulk's wise and just rule as a minister for many years. Madrassas known as Nizamiya were established during his ministry in Baghdad, Basra, and Isfahan¹³.

The Khorezmshah Anushtegin was also very interested in science. According to sources, there were over 12,000 mosques, as many schools, and 4,440 madrasas during the Anushtegin period as well as there are nearly 700 madrasas in Gurganj alone¹⁴.

CONCLUSION

The following conclusions were drawn as a result of an analytical investigation of the transformation of Islam into the religious faith of the peoples of Central Asia and the major changes that occurred in the system of local governance in the VIII-XII centuries:

1. The works of historians such as Balozuri, Tabari, Beruni, Ibn Asir,

¹² Буюк сиймолар, алломалар: (Ўрта Осиёлик машхур мутафаккир ва донишмандлар). К.1. – /Нашрга тайёрловчи М.М.Хайруллаев/. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1995. – Б. 26.

¹³ Низомулмулк. Сиёсатнома (Сияр ул-мулук)/Фос тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари Шодмон Воҳид, Афтондил Эркинов. Масъул муҳаррир Шариф Холмурод. Тошкент: Янги аср авлоди, 2008. – Б. 7.

¹⁴ Буниёдов З. Ануштагин Хоразмшоҳлар давлати (1097-1231), – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1998. – Б. 74.

Narshahi, Gardizi, Nizamulmulk, and Bayhaqi, who wrote valuable works on the history of Central Asia between the VIII and XII centuries, have not lost scientific importance over time. The information about the management system found in these primary sources was critical in completing the tasks assigned to this study. One of the logical conclusions drawn from their source study analysis is that after the introduction of Islam, the national government system adapted to the needs of the new religion played an important role in the overall development of Central Asia. As a result of the region's socioeconomic development during this time period, the necessary foundation for unprecedented scientific and cultural growth was laid. All of this fueled the development of a centralized local government system tailored to Islamic requirements

2. It should be noted that primary sources created by Middle Ages authors are underutilized in Uzbekistan's research on the history of Central Asian statehood from the VIII-XII centuries. There are no historical maps of Central Asia's medieval period, particularly the important periods of Uzbek statehood such as the Somanids, Karakhanids, Ghaznavids, Seljuks, and Khorezmshahs. Russian and Western geographers and researchers' maps are still used in historical cartography. Recognizing the difficulty of reading medieval sources in Arabic and Persian, one of the urgent scientific tasks is to accelerate the translation of untranslated important sources into Uzbek.

3. On the eve of the introduction of Islam, there were many religious beliefs and teachings in Central Asia, which played a vital role in social life. Some of them rose to the level of the state religion and influenced the political administration. In the region, a system based on the nomadic traditions characteristic of the Turkic khanate was practiced. The presence of state management experience here contributed to the acceleration of subsequent political processes in this area. The implementation of the Khakhanid state administration system in Central Asia led to the introduction of new official positions and titles. The involvement of local dynasties in the management of the lands subjugated by the Khaganate and keeping them in obedience through the institution of tribute was also reflected in the activity of the management system. As a result, a certain political stability and economic development was ensured in the settled countries of Central Asia.

4. The essence of the Arab Caliphate's government, while based on the Devonian standards of the Sassanid state, is determined by the Qur'an and the Sunnah. The Islamic Sharia-based governance system was later implemented in conquered countries as well. The Ottoman Empire existed in Andalusia from the VIII to the XVI century, in Central Asia, with the exception of the Mongol period, from the VIII to the XX century, and in North Africa from the VIII to the first quarter of the XX century. Despite the transformation of Muslim countries into colonies as a result of European empires' expansionist policies and attempts to adapt their governance to Western standards, a number of Middle Eastern countries have maintained a Sharia-compliant system of governance.

5. The primary data in Arabic and Persian, which embody fundamental

changes in the region's governance system, including the historic Movarounnahr, as a result of the Arab Caliphate's annexation of Central Asia, are still poorly understood. As a result, conducting in-depth research on such original sources and translating them into modern languages will contribute to a better understanding of the stages of development of public administration in the Central Asian region.

6. The Samanid dynasty was Movarounnahr's first non-Arab Muslim ruler, governing for more than a century. The essence of the governance system during this time period was the principle of power transmission from father to son. The legitimacy of such a principle is also based on Islamic rules. The Samanids' special services in spreading Islam in Movarounnahr also contributed to this. As a result, this dynasty played a unique role in establishing an Islamic-based governance system in Central Asia. His reign serves as a model for subsequent dynasties' rule.

7. Karakhanids, Ghaznavids, Seljuks and Khorezmshahs, which ruled in Central Asia in the 9th-12th centuries, adopted the management system from the Samanids and brought some innovations to the management while adhering to their local traditions. A clear proof of this is the introduction of official positions such as pardador, dovotdar, tashtdar, jashnigir, qutvol, salor, sarhang, sipohsalor, biruk, agichi, qushchi, chavush, khailboshi. It follows from this that the independent Muslim dynasties that emerged in Central Asia adopted the management system from the Arab caliphate, but developed on the basis of national traditions.

8. During the First Renaissance, most Central Asian rulers and high-ranking officials sponsored science. The policy of just Muslim rulers who saw the advancement of science and enlightenment as important devons in societal well-being, as well as the emergence of a community of people eager to study science through religion, religion through science, served as effective mechanisms for this rise. The fact that religious figures have served the spiritual development of society without interfering in political governance, relying not only on scientific achievements, but also on exact and natural science achievements, has contributed to the region's unprecedented growth.

Practical recommendations

- Development of an electronic platform that reflects, replenishes, and enriches the transformation of the national system of government in the First Renaissance and subsequent periods, with the participation of young researchers, including university students;

- to create a special scientific and popular film that reflects the facts about our centuries-old national statehood, including the stages of the evolution of the management system, which is an integral part of it, and to take measures to popularize it locally and internationally through social networks;

- to introduce a special course called "History of the National Management System" into the curriculum of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Uzbekistan in order to further improve the training of personnel for central and local government agencies.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 ПО
ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
МЕЖДУНАРОДНОЙ ИСЛАМСКОЙ АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА**

МЕЖДУНАРОДНАЯ ИСЛАМСКАЯ АКАДЕМИЯ УЗБЕКИСТАНА

ЗИНАТУЛЛАЕВ ЗИЁДИЛЛА ИЗЗАТИЛЛА ЎҒЛИ

**РАСПРОСТРАНЕНИЕ ИСЛАМА И ИЗМЕНЕНИЯ В СИСТЕМЕ
УПРАВЛЕНИЯ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В VIII-XII ВВ.**

24.00.01 – История и источниковедение ислама

**АВТОРЕФЕРАТ
ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PHD) ПО ИСТОРИЧЕСКИМ
НАУКАМ**

ТАШКЕНТ-2022

Тема диссертации доктора философии (PhD) по историческим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером B2019.1.PhD/Tar443.

Диссертация выполнена в Международной исламской академии Узбекистана.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекском, английском, русском (резюме)) размещен на веб-странице Ученого совета вуза (www.iiau.uz) и на информационно-образовательном портале «Ziynet» (www.ziynet.uz)

Научный руководитель	Мунавваров Захидулло Иномходжаевич доктор политических наук, профессор
Официальные оппоненты	Абдухалимов Бахром Абдурахимович доктор исторических наук, профессор Умаров Шукурулло Хурсандмуратович доктор философии (PhD) по историческим наукам
Ведущая организация	Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Защита диссертации состоится «___» сентября 2022 года в ___ часов в виде онлайн/оффлайн заседании Научного совета DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 при Международной исламской академии Узбекистана (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11, Тел: (99871) 244-00-56; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiau.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Международной исламской академии Узбекистана (зарегистрирована за № __). (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11. Тел (99871) 244-00-91; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiau.uz).

Автореферат диссертации разослан «___» августа 2022 года.
(реестр протокола рассылки № __ от «__» августа 2022 года)

Д.Р.Махсудов

Председатель научного совета по присуждению ученых степеней, доктор исторических наук (DSc), доцент

С.А.Рустамий

Ученый секретарь научного совета по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук (DSc), доцент

З.М.Исламов

Председатель научного семинара при научном совете по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Целью исследования является исследование особенностей эволюции процессов формирования новой системы управления в результате распространения исламской религии в Центральной Азии.

Объектом исследования являются фундаментальные изменения, произошедшие в системе управления в результате распространения исламской религии в Центральной Азии.

Предметом исследования - раскрытие особенностей формирования и эволюции новой системы управления, основанной на исламском вероучении, в IX-XII вв. в Центральной Азии.

Методы исследования: в диссертации использованы такие методы научного познания, как диалектический метод, метод анализа и синтеза, метод логического подхода, а также метод сравнительно-сопоставительного анализа источников и литературы. –

Научная новизна исследования заключается в следующем:

– доказано, что в связи с тем, что распространение ислама в Центральной Азии продолжалось в течение длительного периода периодизация этого процесса на следующие 5 этапов – 644-705 гг. н.э. - изучение военного положения региона, 705-715 гг. н.э. - завоевание Маварауннахра, 715-750 гг. н.э. - военные походы на территории, отрекшиеся от религии, 750-820 гг. н.э. - период подавления мятежей и активной пропаганды, 820-960 гг. н.э. - походы Саманидов против неверующих племен является с исторической точки зрения целесообразной, чем разделение его всего на 2 этапа;

– Установлено, что система мамлюков (مملوك) (армия, составленная из рабов) в государстве Аббасидов фактически была перенята как вид войск, состоящих из тюркских и согдийских чокаров, искусных в боях и верных своим хозяевам;

– на основании сведений о существовании таких официальных должностей как “бирук” (بيروك), “агичи” (أغيجي), “кушчи” (قوشجي), “човуш” (جاوش), “хайлбоши” (خيلباشي) не встречающихся в других мусульманских государствах (الادارة الاسلامية), выявлено, что Караханидское государство хотя и заимствовало в целом систему исламского управления, фактически было организовано на основе местных кочевых традиций;

– на примерах строительства медресе Ибрахима ибн Насра Тамгача Буграхана, мечети Шамс Мулка и медресе Кусамия, построенного сельджукским султаном Санджаром доказано, что VIII-XII веках, исходя из интересов государства, мечети (مسجد), медресе (مدرسة) и научные центры (الأكاديمية) строились только на частные средства в целях благотворительности в соответствии с шариатом.

Внедрение результатов исследования состоит в следующем:

– На основе исторических сведений об официальных должностях, таких как пардадор (پردہ دار), доводдор (داوندار), таштдор (تشتدار), жашнигир

(جشنگیر), қутвол (قتوال), а также салор (سلار), сарҳанг (سرهنگ), сипоҳсалор (سپاهسالار) обосновано, что система управления Арабского халифата, сформировавшаяся в раннеисламский период, была перенята правителями Мавераннахра IX-X веков и реорганизована в соответствии с региональными и национальными традициями;

– в диссертации на основе первоисточников и научных исследований анализируется становление новой системы управления, сформировавшейся как один из результатов трансформации ислама в религиозную веру народов Центральной Азии и ее влияние на социально-экономическое развитие;

– установлено, что одной из главных причин кризиса государств Газневидов (977-1186) и Караханидов (840-1212) являлись родо-племенные отношения, имевшие глубокие корни в тюркских племенах;

– уточнен функциональный характер таких терминов, как амир (الامير), девон (الديوان), мухтасиб (المحتسب), икто (الاقطاع), вақф (الوقف), закот (الزكاة), хирож (الخراج), которые использовались в Мавераннахре в исламский период;

Апробация результатов исследования. Результаты исследования прошли апробацию на бти, в частности, 3ти республиканских и 3х международных научно-практических конференциях. По теме диссертации опубликовано 1 учебное пособие.

Опубликованность результатов исследования. По теме диссертации опубликовано 15 научных публикаций, в том числе, 9 статей в научных изданиях, рекомендованных для опубликования основных научных результатов диссертаций Высшей аттестационно комиссией Республики Узбекистан, 7 статей в Республиканских и 2 статья в зарубежных журналах.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованных источников и литературы, а также приложений. Общий объем основного текста диссертации составляет 148 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
LIST OF PUBLISHED WORKS
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ

I бўлим (Part I; Часть I)

1. Зинатуллаев З. Ислом арафасида Марказий Осиё ҳудудларидаги бошқарув тизимининг айрим хусусиятлари // Ислом зиёси. – Тошкент, 2019. – № 2. – Б. 15-18. (24.00.01; № 17)
2. Зинатуллаев З. Бирламчи манбаларда Марказий Осиёнинг араб халифалигига кўшиб олиниши масаласи // Имом Бухорий сабоқлари. – Самарқанд, 2019. – № 2. – Б. 106-108. (24.00.01; № 13)
3. Зинатуллаев З. Исломнинг кириб келиши арафасида Марказий Осиёдаги ижтимоий-сиёсий вазият // Ислом зиёси.– Тошкент, 2020. – № 2. – 152-159. (24.00.01; № 17)
4. Зинатуллаев З. Турк хоқонлиги даврида Марказий Осиёда амалда бўлган динлар ва уларнинг бошқарув тизимига таъсири // Ислом тафаккури.– Тошкент, 2021. – № 1. – Б. 139-144. (24.00.01; № 1)
5. Зинатуллаев З. Араб халифалиги бошқарув тизимининг шаклланиши // Ислом тафаккури. – Тошкент, 2021. – № 3. – Б. 56-62. (24.00.01; № 1)
6. Зинатуллаев З. Марказий Осиёдаги биринчи ренессанс даврига оид араб ва форс тилларидаги манбаларни ўрганишнинг долзарблиги // “Ўзбекистон – ислом цивилизацияси маркази” маънавий-маърифий, илмий-адабий журнал. – Тошкент, 2021. – № 3. – Б. 52-57. (24.00.01; №)
7. Зинатуллаев З. Марказий Осиё бошқарув тизимида доир илмий-назарий ёндашувлар таҳлили // Ислом тафаккури. – Тошкент, 2022. – № 2. – Б. 21-26. (24.00.01; № 1)
8. Z.Zinatullayev. Arab Caliphate in Central Asia to be taken coverage of the issue of sources // International Scientific Journal ISJ Theoretical & Applied Science Philadelphia, USA issue 06, volume 74 published June 30, 2019 – Б. 125-127. (Impact Factor: SJIF =6.319).
9. Z.Zinatullayev. The spread of islam in Central Asia and changes in government in the VIII-XII centuries // International Scientific Journal ISJ Theoretical & Applied Science Philadelphia, USA issue 06, volume 74 published June 30, 2022. – Б. 152-158. (Impact Factor: SJIF =7.184).

II бўлим (Part II; Часть II)

10. Z.Zinatullayev. The question of the conquest of Central Asia is the Arab Caliphate (in primary sources). Душанбе. 2019 г. 23-26 октябрь. Международная конференция. – Б. 788-796.
11. Зинатуллаев З. Турк хоқонлиги бошқаруви даврида Марказий Осиёдаги ижтимоий-сиёсий вазият // “Oriental Art and Culture” Scientific Methodical Journal SPECIAL ISSUE, II/2020. Б – 225-230.

12. Зинатуллаев З. Турк хоқонлиги даврида Марказий Осиёдаги ярим мустақил давлатларнинг ижтимоий-сиёсий ҳолати // Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарих тадқиқотлари методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. ТДШУ Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2020. Б – 54-60.
13. Зинатуллаев З. Араб халифалигининг Мовароуннаҳрга ҳарбий юришлари биринчи босқичининг қисқача тавсифи // Марказий Осиёда ислом цивилизацияси: ўтмиш ва ҳозирги замон. Халқаро конференция материаллари. – Бухоро, 2020. – Б. 272-279. // “Бухоро ислом маданияти пойтахти 2020” тадбирлари доирасида ўтказилган конференция.
14. Зинатуллаев З. Ўзбек давлатчилигининг IX–XII асрлардаги тарихини ўрганишда араб ва форс тилларидаги манбаларнинг ўрни // “Марказий Осиёда ислом цивилизацияси: ўтмиш ва ҳозирги замон” II халқаро илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Тошкент, 2021. – Б. 214-216.
15. Зинатуллаев З. Марказий Осиёда исломгача эътиқодлар орасида кўктангричилик ва унинг ижтимоий ҳаётга таъсири // Диншуносликнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2022. – Б. 102-104.

Автореферат “Имом Бухорий сабоқлари” журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилиб, ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги матнлар ўзаро мувофиқлаштирилди.

Босмахона лицензияси:

9338

Бичими: 84x60 ¹/₁₆. «Times New Roman» гарнитураси.
Рақамли босма усулда босилди.
Шартли босма табағи: 2,75. Адади 100 дона. Буюртма № 52/22.

Гувоҳнома № 851684.
«Тірографф» МЧЖ босмахонасида чоп этилган.
Босмахона манзили: 100011, Тошкент ш., Беруний кўчаси, 83-уй.